

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

КАЛАШНІКОВА ЛЮДМИЛА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 316.61:614.8

**БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ:
ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ Й СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ
В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора соціологічних наук

Запоріжжя – 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Класичному приватному університеті, м. Запоріжжя.

Науковий консультант – доктор соціологічних наук, професор
ЛОБАНОВА Алла Степанівна,
Криворізький державний педагогічний
університет, м. Кривий Ріг,
професор кафедри соціології та економіки.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
ГОЛОВАХА Євгеній Іванович,
Інститут соціології НАН України, м. Київ,
заступник директора з наукових питань,
завідувач відділом методології
і методів соціології;

доктор соціологічних наук, професор
АФОНІН Едуард Андрійович,
Національна академія державного управління
при Президентові України, м. Київ,
професор кафедри публічної політики
та політичної аналітики;

доктор соціологічних наук, професор
РУЩЕНКО Ігор Петрович,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут», м. Харків,
професор кафедри соціології та політології.

Захист відбудеться «06» листопада 2020 р. об 11⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 17.127.02 при Класичному приватному університеті за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б, ауд. 124.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Класичного приватного університету за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б.

Автореферат розісланий «02» жовтня 2020 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

А. Г. Стадник

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Проблема безпеки життєдіяльності та її забезпечення є актуальною в усі часи, для всіх соціальних систем різного рівня організації, включаючи особистість. Характерною рисою третього тисячоліття, що відрізняє його від попереднього, є наполегливі зусилля людства встановити контроль над чинниками ризику та невизначеності. Зважаючи на наявні тенденції наростання глобалізації, «розмиття» суверенітету сучасних держав, ускладнення екологічної ситуації, нестачі ресурсів, некерованості транскордонних міграцій, поширення різних деструктивних девіацій, нелінійності соціокультурних змін, посилення соціальної напруги, пандемій тощо, варто відзначити необхідність поряд з державоцентристським підходом до забезпечення життєдіяльності активно розвивати й особистісно орієнтований, що передбачає зміщення акцентів у цьому процесі з держави в бік особистості як провідного референта безпеки.

Необхідність соціологічного дослідження забезпечення життєдіяльності пов'язана, перш за все, із тим, що його здійснення надасть змогу сформуванню не лише загальні наукові положення про таке складне соціальне явище, яким є безпека, а й розкрити його загальні властивості, відносини та закони становлення, функціонування й розвитку, завдяки чому можна буде створити умови для збереження реальної безпеки соціальних систем, їх цілісності, ефективного забезпечення життєдіяльності як окремої особистості, так і суспільства, держави в цілому. А визнання безпечного життя як безальтернативної стратегії поведінки допоможе сформуванню відповідні компетентності особистості, необхідні для подолання викликів, небезпек, загроз і ризиків. Акцентуючи увагу на трактуванні безпеки життєдіяльності особистості як складової втілення культури безпеки, що являє собою багатоаспектне утворення та передбачає формування мотивації безпечного життя, розвитку культури безпечної поведінки, варто зауважити, що, на відміну від інших наукових дисциплін про безпеку, саме соціологія має можливість реалізувати особистісно орієнтований підхід до розгляду проблем безпеки.

Важливою умовою організації ефективного адаптивного управління системою безпеки життєдіяльності особистості є своєчасність розпізнавання загроз і якість вирішення проблемних ситуацій, пов'язаних з їх появою, розвитком, необхідністю мінімізації негативних наслідків. Ці характеристики надають змогу прискорити швидкість адаптації механізмів управління до зміни умов існування для підтримання динамічної рівноваги системи безпеки життєдіяльності особистості як складової національної безпеки. Саме тому однією з важливих функцій її стратегічного управління, що покликана забезпечити стійкий розвиток, є комплексний моніторинг безпеки життєдіяльності, сутність якого полягає в реалізації процесу логіко-інформаційного передбачення та розпізнавання умов виникнення проблемних ситуацій у цій сфері.

Фундаментом для соціологічних парадигм безпеки слугували протосоціологічні уявлення про неї, окреслені в межах міфологічної

(Аристотель, Демокріт, Платон та ін.), схоластичної (А. Августин, Ф. Аквінський, А. Міланський та ін.), механістичної (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Н. Макіавеллі та ін.), стохастичної (Г. Гегель, П. Гольбах, І. Кант та ін.), статистичної (Б. Вебб, С. Вебб, А. Кетле, Ф. ЛеПле та ін.), системної (В. Вернадський, М. Зібер, П. Куліш, К. Маркс, С. Подолинський та ін.) та діантропічної (У. Бек, К. Манхейм, Т. Парсонс та ін.) картин світу. Сутнісний зміст концепту безпеки та механізмів її забезпечення розроблено в працях таких класиків соціологічної науки, як: М. Вебер, Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, О. Конт, Т. Лессінг, Дж. С. Мілль, В. Парето, П. Сорокін, Г. Спенсер, Л. Уорд, К. Ясперс та ін. До традиційних (реалістичних) парадигм безпеки належать теорії самореферентних систем Н. Лумана, суспільства ризику У. Бека, онтологічної безпеки Е. Гідденса, соціальних змін П. Штомпки, інформаційного суспільства Е. Тоффлера, антропології безпеки М. Дугласа, соціального простору М. Кастельса, комунікативної дії Ю. Хабермаса та ін. Натомість нові (критичні) погляди щодо сутності безпеки життєдіяльності представлено в межах теорій постпозитивізму Р. Арре, І. Лакатоса, К. Поппера, П. Фейерабенда, сек'юритизації Б. Бузана, О. Вейвера, Дж. Вільде, емансипації К. Бута, постструктуралізму Р. Уолкера, інсек'юритизації Д. Біго та ін.

Вагомим внеском у становлення предметного поля соціології безпеки життєдіяльності є дослідження А. Вікторова, О. Циглакової (соціологія безпеки), В. Кузнецова (соціологія культури безпеки), В. Ярочкіна, М. Заплатинського (сек'юритологія), О. Коновалова (севітологія). З-поміж українських науковців варто виокремити напрацювання В. Ліпкана (вивчення недержавних форм управління безпекою), В. Горбуліна, А. Качинського (гранична теорія визначення індикаторів безпеки життєдіяльності), О. Прохожева (методика оцінювання рівня безпеки). Окремі види безпеки аналізували Е. Афонін, О. Барановський, Є. Головаха, О. Гужва, І. Кононов, П. Лісовський, А. Лобанова, В. Ніколаєвський, В. Погрібна, Є. Подольська, І. Рущенко, М. Туленков, Л. Хижняк та ін.

Як у зарубіжній, так і в українській соціології створено суттєву теоретико-методологічну базу для аналізу безпеки життєдіяльності як поліфункціонального явища. Проте не набули належного висвітлення питання забезпечення життєдіяльності особистості, зокрема в контексті формування правової, соціальної та демократичної держави, євроінтеграційних прагнень і міжрегіональної кооперації, налагодження взаємозв'язків між економічно розвиненими та депресивними регіонами країни, а також у плані запобігання й своєчасного вирішення гострих політичних, міжетнічних і збройних конфліктів.

Проблемна ситуація дослідження полягає в тому, що порушення безпеки життєдіяльності особистості породжується комплексом причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. У цьому сенсі виникають суперечності між прагненням особистості уникати небезпечних ситуацій і необхідністю виживати в них. Крім того, унаслідок постійної зміни масштабів і розмаїття загроз, регіональної диференціації безпекового фону, невідповідності запитів та інтересів безпеки на різних рівнях її прояву, наявних особистісних

відмінностей повсякчасно ускладнюється узгодження управлінських рішень щодо забезпечення життєдіяльності людей, зокрема через брак соціологічної аргументації.

Процес запровадження ефективних механізмів відтворення безпечної життєдіяльності українського соціуму й особистості в ньому повинен ґрунтуватися на об'єктивних наукових засадах з урахуванням соціологічних підходів. Насамперед, для продуктивного досягнення загальних суспільних цілей, спрямованих на розвиток особистості. Проте, не менш важливим є своєчасне реагування на глобальні зміни, непередбачувані кризові явища, виклики та деструктивні прояви в усіх сферах суспільного буття, які загрожують життю й здоров'ю людей. Теоретичне осмислення сутності та змісту безпеки життєдіяльності особистості й емпірична інтерпретація системи показників вимірювання повсякденних практик і стратегій щодо забезпечення життєдіяльності особистості, суспільства в межах соціології безпеки життєдіяльності надасть змогу вдосконалити їх наукову рефлексію.

Окреслена проблемна ситуація зумовлює *наукову проблему дослідження*, яка полягає в нездатності наявного наукового знання про безпеку життєдіяльності пояснити суперечності, які виникають у процесі формування особистістю повсякденних практик забезпечення своєї життєдіяльності, виявити й оцінити її безпековий потенціал та рівні безпеки в умовах зростання небезпек і ризиків. Та система показників для соціологічного вимірювання рівня безпеки, що є, не відповідає динамічному безпековому фону, оскільки спрямована на вимірювання переважно об'єктивних зовнішніх чинників, не враховуючи внутрішніх детермінант забезпечення життя особистості в сучасному українському суспільстві.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Основні положення дисертації відображено в підготовлених протягом 2015–2019 рр. розділах заключних звітів науково-дослідних тем, що виконані співробітниками кафедри соціології Чорноморського національного університету ім. Петра Могили за участю здобувачки: «Реалізація євроінтеграційної політики України шляхом залучення до цього процесу громадянського суспільства в умовах необхідності зміцнення національної безпеки» (2016–2018 рр., номер держреєстрації 0116U006979; здобувачкою визначено взаємозв'язок безпеки функціонування та розвитку соціокультурного середовища регіону й національної безпеки держави, на підставі проведеного експертного оцінювання «Проблеми оцінки рівня безпеки життєдіяльності особистості» розроблено рекомендації для органів державної служби статистики України щодо підвищення ефективності їх роботи у сфері моніторингу безпеки) (довідка № 03/146-08 від 19.02.2020); «Ефективне функціонування та розвиток регіонального соціокультурного середовища в умовах децентралізації як запорука національної безпеки України» (2017–2019 рр., номер держреєстрації 0112U002150; здобувачкою здійснено обґрунтування теоретико-методологічних та організаційних засад дослідження наявних/потенційно можливих небезпек життєво важливим інтересам особистості на рівні регіонального соціуму, а також визначено особливості вивчення безпеки в

соціологічній традиції сучасності, схарактеризовано етапи інституалізації соціології безпеки життєдіяльності як галузевої теорії, окреслено її предметне поле та місце особистості в ньому; на підставі ініційованих та проведених емпіричних соціологічних досліджень «Функціонування безпекового середовища міст Півдня України» і «Проблеми регіональної системи управління безпеки життєдіяльності: думки експертів» сформульовано низку практичних порад для органів державної влади щодо підвищення ефективності їх роботи у сфері забезпечення життя і здоров'я кожного конкретного представника регіонального соціуму) (довідка № 03/133-08 від 19.02.2020).

Мета та завдання дослідження. *Мета дослідження* – концептуалізація повсякденних практик та поведінкових стратегій забезпечення життєдіяльності особистості в умовах небезпек і ризиків, побудова моделі комплексної діагностики рівня безпеки життєдіяльності та алгоритму його соціологічного вимірювання в сучасному українському суспільстві.

Для досягнення цієї мети поставлено такі *завдання*:

1) визначити теоретико-методологічні засади дослідження безпеки життєдіяльності особистості в соціологічному дискурсі;

2) концептуалізувати безпеку життєдіяльності як поліфункціональне соціальне явище;

3) виявити зміст, характер і чинники повсякденних поведінкових практик особистості щодо забезпечення життєдіяльності в умовах небезпек та ризиків;

4) обґрунтувати зміст концепту «безпековий потенціал» як основи забезпечення життєдіяльності особистості в умовах зростання небезпек і ризиків;

5) обґрунтувати інституційну матрицю предметного поля соціології безпеки життєдіяльності як спеціальної соціологічної теорії та з'ясувати місце особистості в ньому;

6) виявити потреби, інтереси та мотиви особистості як суб'єкта й об'єкта системи забезпечення життєдіяльності;

7) обґрунтувати багаторівневість процесу забезпечення життєдіяльності особистості та методологію й методику його соціологічного аналізу;

8) здійснити квантифікацію реальних загроз безпеці життєдіяльності особистості та схарактеризувати співвідношення станів «невизначеності», «ризик», «виклику», «небезпеки», «загрози» в її повсякденних практиках;

9) побудувати модель комплексної діагностики рівня безпеки життєдіяльності особистості;

10) обґрунтувати методику визначення об'єктивних і суб'єктивних показників, а також розрахунку інтегрального показника для вимірювання рівня безпеки життєдіяльності особистості та стану безпеки в різних соціальних системах і соціально-територіальних спільнотах;

11) емпірично верифікувати значення інтегрального показника рівня безпеки життєдіяльності особистості в усіх областях України, оцінити безпековий фон у них для організації належних умов щодо захисту людей від ризиків і небезпек;

12) розробити поведінкові стратегії безпеки життєдіяльності особистості та з'ясувати їх релевантність українським реаліям.

Об'єкт дослідження – безпека життєдіяльності особистості як поліфункціональне соціальне явище.

Предмет дослідження – повсякденні практики й поведінкові стратегії забезпечення життєдіяльності особистості в сучасному українському суспільстві.

Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження стали: 1) теорія Г. Цельмера щодо розуміння стану невизначеності навколишнього світу й можливості його перетворення, теорія ризику У. Бека, концепція соціальних систем Н. Лумана, синтетична теорія довіри П. Штомпки, теорія особистісної безпеки Г. Кінга та К. Мюррея; 2) концепція безпеки особистості В. Ярочкіна і Я. Бузанової, процесуальний підхід до розуміння сутності безпеки В. Родачина, системний підхід до вивчення бінарної системи «особистість-середовище її самоствердження та самореалізації» С. Сулашкіна; 3) теорія ієрархічної структури безпеки особистості Т. Краснянської, концепція соціально-психологічної безпеки особистості О. Зотової; 4) теорія недержавних форм управління безпекою В. Ліпкана; концепція стратегічного планування у сфері національної безпеки В. Горбуліна й А. Качинського, теорія оцінювання рівня безпеки О. Прохожева; 5) теорія управління безпекою соціальних систем С. Лисенка; 6) теорія катастрофічної свідомості В. Шляпентоха, В. Шубкіна, В. Ядова, концепція соціального безумства Є. Головахи, Н. Паніної, теорія соціальної мімікрії А. Лобанової; 7) теорія соціальної дії М. Вебера, концепція самоефективності Х. Каллмена, теорія сходження до ризику В. Петровського, диспозиційна концепція поведінки особистості В. Ядова.

Методи дослідження. У ході дослідження використано такі методи, як: *концептуалізація* (для уточнення сутності понять «безпека», «безпека життєдіяльності», виявлення загального й особливого в аналізованих поліфункціональних соціальних явищах, виокремлення їх атрибутів); *компаративний метод* у межах *гносеологічного* та *історичного підходів* (для визначення сутнісних відмінностей у розумінні безпеки життєдіяльності особистості в протосоціологічних, традиційних і сучасних теоріях); *структурно-функціональний аналіз* у межах *інституційного підходу* (для побудови інституційної матриці предметного поля соціології безпеки життєдіяльності та з'ясування місця особистості в ньому); *метод традиційного аналізу* в межах *системного й компетентнісного підходів* (для обґрунтування доцільності вивчення особистості як суб'єкта й об'єкта системи забезпечення життєдіяльності); *структурний аналіз* (для багаторівневого вивчення процесів забезпечення життя, побудови п'ятирівневої моделі соціологічного пізнання безпеки життєдіяльності особистості); *порівняння* та *аналогії* в межах *процесного підходу* (для визначення співвідношення станів «невизначеності», «ризик», «виклику», «загрози», «небезпеки»); *фасетний метод* класифікації в межах *структурно-діяльнісного підходу* (для групування загроз безпеці життєдіяльності, побудови дендрограми); *індексний метод* (для виокремлення

системи об'єктивних і суб'єктивних показників рівня безпеки життєдіяльності). Основними методами емпіричної складової дослідження стали *традиційний аналіз* нормативних документів (законів, постанов, наказів тощо), *вторинний аналіз* статистичних даних та результатів прикладних соціологічних досліджень. Використання *методів елімінування* (для виключення впливу всіх чинників, крім одного, відповідно до площі регіону або ж чисельності наявного населення), *методу порогових значень* (для оцінювання змістовного наповнення кількісного значення інтегрального показника рівня безпеки життєдіяльності) уможливило *агрегування* (для поєднання подібних територіально-адміністративних одиниць за рівнем безпеки проживання в них) нерівномірності розвитку України. Для отримання первинних соціологічних даних проведено *експертне оцінювання, стандартизоване та фокусоване групове інтерв'ю*.

Емпіричну базу роботи становлять дані соціологічних досліджень, отримані під час участі здобувачки у виконанні науково-дослідних тем кафедри соціології Чорноморського національного університету ім. Петра Могили: «Функціонування безпекового середовища міст Півдня України» (24.09–06.10.2018, стандартизоване інтерв'ю, $n = 801$; вибірка багатоступенева, районована, квотна з неповторним випадковим відбором респондентів, репрезентативна за віком, статтю та місцем проживання; статистична похибка результатів – 3,54 % при довірчій ймовірності 0,95); «Проблеми оцінки рівня безпеки життєдіяльності особистості» (17–21.09.2018, експертне оцінювання, $n = 6$); «Проблеми регіональної системи управління безпеки життєдіяльності: думки експертів» (25.10.2019, фокусоване групове інтерв'ю, $n = 15$).

Використано також результати соціологічних досліджень, у яких брала участь здобувачка: 1) «Соціальні виміри міського простору» (14–21.01.2013, стандартизоване інтерв'ю містян старше 18 років; $n = 400$; вибірка багатоступенева, районована, квотна з неповторним випадковим відбором респондентів, репрезентативна за статтю, віком і місцем проживання; статистична похибка результатів – 1,53% при довірчій ймовірності 0,95); «Стан, особливості та детермінанти екологічної культури городян» (10–20.02.2016, стандартизоване інтерв'ю містян старше 18 років; $n = 398$; вибірка багатоступенева, районована, квотна з неповторним випадковим відбором респондентів, репрезентативна за статтю, віком і місцем проживання; статистична похибка результатів – 2,9% при довірчій ймовірності 0,95); «Міське середовище в оцінках жителів м. Миколаєва» (09–16.01.2017, стандартизоване інтерв'ю містян старше 18 років; $n = 400$; вибірка багатоступенева, районована, квотна з неповторним випадковим відбором респондентів, репрезентативна за статтю, віком і місцем проживання; статистична похибка результатів 1,81% при довірчій ймовірності 0,95); 01–06.10.2017, стандартизоване інтерв'ю містян старше 18 років; $n = 800$; вибірка багатоступенева, районована, квотна з неповторним випадковим відбором респондентів, репрезентативна за статтю, віком і місцем проживання; статистична похибка результатів – 1,77% при довірчій ймовірності 0,95), що

проводилися Миколаївським центром соціологічних досліджень; 2) «Стан і форми громадської участі миколаївців» (27.04–07.05.2019, м. Миколаїв, особисте інтерв'ю містян старше 18 років, $n = 1066$, вибірка багатоступенева, районована, квотна з неповторним випадковим відбором респондентів, репрезентативна за статтю, віком і місцем проживання; статистична похибка результатів – 1,89% при довірчій ймовірності 0,95), проведене Центром вивчення громадської думки «Наваль-експерт».

У дисертації використано матеріали всеукраїнських соціологічних досліджень, проведених Інститутом соціології НАН України («Українське суспільство: моніторинг суспільних змін», 1992–2018 рр.), Соціологічною групою «Рейтинг» («Правоохоронні органи України: довіра та оцінки населення, проблеми внутрішньої безпеки та готовність до співпраці», січень 2012 р.; «Проблеми, які турбують українців», липень 2013 р.; «Портрети регіонів», 2018 р.; «Настрої та оцінка загроз українцями», січень 2019 р.; п'яте всеукраїнське муніципальне опитування, вересень – жовтень 2019 р.; «Україна на карантині: моніторинг громадської думки», березень 2020 р.), Соціологічною асоціацією України («Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», серпень – вересень 2017 р.), Київським міжнародним інститутом соціології («Які проблеми турбують українців?», травень 2018 р.; «Оцінка успішності влади та реакція суспільства на події, пов'язані з епідемією коронавірусу», березень 2020 р.), Центром Разумкова («Українська міліція очима громадян: оцінки стану, проблеми і перспективи реформування», серпень 2012 р. – березень 2015 р.; «Ідентичність громадян України: ціннісно-орієнтаційний аспект», березень 2017 р.), Харківським інститутом соціальних досліджень («Оцінка діяльності Національної поліції України за допомогою опитування громадської думки», листопад – грудень 2018 р.), Фондом демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва («Громадянське суспільство в Україні: погляд громадян», серпень 2019 р.), Дослідницьким холдингом «Factum Group Ukraine» («Проникнення Інтернету в Україні», жовтень 2019 р.), а також статистична звітність Генеральної прокуратури України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, обласних управлінь Державної служби статистики України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у вирішенні важливого наукового завдання – концептуалізації повсякденних практик та поведінкових стратегій забезпечення життєдіяльності особистості в умовах небезпек і ризиків, побудові моделі комплексної діагностики рівня безпеки її життєдіяльності, а також обґрунтуванні алгоритму його соціологічного вимірювання в сучасному українському суспільстві, а саме:

уперше:

– *концептуалізовано* (на основі теорій ризику У. Бека, соціальних систем Н. Лумана, особистісної безпеки Г. Кінга та К. Мюррея, управління безпекою соціальних систем С. Лисенка, процесуального (Я. Бузанової, В. Родачина, В. Ярочкіна) і системного (С. Сулашкіна) підходів) *безпеку життєдіяльності особистості* як поліфункціональний комплекс структурних (правових,

соціально-психологічних, соціокультурних) компонент і чинників (об'єктивних та суб'єктивних), *сутність* якого полягає в наявності в свідомості й у поведінці особистості самоорганізаційного захисного механізму, основою якого є *безпековий потенціал*, що реалізується нею в небезпечних ситуаціях таким чином, щоб обрані стратегії та практики поведінки сприяли зменшенню ризиків для здоров'я й життя чи протистоянню зовнішнім небезпекам;

– введено в науковий обіг поняття «*безпековий потенціал особистості*», зміст якого доцільно трактувати як сформовану в її свідомості ціннісну орієнтацію на убезпечення її життєдіяльності завдяки наявності мотивацій, вольових якостей, диспозицій діяти в небезпечних чи екстремально-критичних ситуаціях не лише на рівні інстинкту самозбереження, а й на основі включення самоорганізуючих реакцій та реалізації раціональних поведінкових практик, які сприятимуть уникненню ризиків чи небезпек. Обґрунтовано, що безпековий потенціал набуває свого акме (найвищого рівня) у періоди досягнення особистістю стану ціннісноорієнтаційної динамічної рівноваги завдяки вибору повсякденних практик і поведінкових стратегій убезпечення життєдіяльності, які адекватні рівню й характеру ризиків та небезпек, що загрожують її здоров'ю й життю (чи її близьких людей);

– побудовано інституційну матрицю предметного поля соціології безпеки життєдіяльності як спеціальної соціологічної теорії середнього рівня, яка, на відміну від наукових положень соціології безпеки (А. Вікторова, О. Циглакової), соціології культури безпеки (В. Кузнецова), сек'юритології (М. Заплатинського, В. Ярочкіна), севітології (О. Коновалова), надасть змогу здійснювати аналіз змін характеру, інтенсивності, масштабів поведінки особистості у сфері безпеки своєї життєдіяльності завдяки створенню відповідної теоретичної основи, категоріально-термінологічного апарату, методології та методики конкретно-соціологічних досліджень, поширенню культури безпеки життєдіяльності;

– доведено наявність/відсутність в арсеналі захисних реакцій особистості залежно від рівня безпекового потенціалу таких *повсякденних поведінкових практик* убезпечення власної життєдіяльності: *параметричної*, що передбачає реалізацію механізмів захисту від небезпеки з використанням усталених, традиційних способів уникнення загрози чи загибелі; *подієвої*, яка вирізняється вибором найефективнішого способу уникнення небезпеки чи мінімізації її негативних наслідків з-поміж усіх можливих; *ситуативної*, для якої характерний вибір найменш витратного способу дії залежно від рівня небезпеки, хоча й не завжди ефективного; *проблемно-цільової*, яка вимагає вибору заданого кінцевого стану системи; *проблемно-завданнєвої*, яка передбачає вибір найоптимальнішого механізму захисту для досягнення кінцевої мети. Кожна зазначена повсякденна поведінкова практика відрізняється рівнем складності алгоритму дії й збільшенням часу на вироблення рішення щодо вибору механізму захисту від небезпеки;

– обґрунтовано функціонування *активних* (протидія небезпеці або ухилення від неї) та *пасивних* (відсутність активного опору, конформістська

адаптація до нових умов життя, уникнення протистояння негативному впливу джерела небезпеки) *стратегій поведінки особистості* щодо конструювання механізму безпечної життєдіяльності, виходячи з необхідності мінімізації наслідків помилкових дій у процесі вирішення конкретної проблеми, пов'язаної з тією чи іншою небезпекою чи навіть їх комбінацією;

– розроблено п'ятирівневу модель соціологічного дослідження та діагностики стану безпеки життєдіяльності особистості на нано-, мікро-, мезо-, макро- і мегарівнях, у межах якої акцентовано увагу на виявленні характеру, стану та тенденцій безпеки життєдіяльності, властивих самоорганізації особистості на нанорівні, у двох таких напрямках: *по-перше*, з позиції зміни механізмів захисту в небезпечних умовах, а саме наявності орієнтації (диспозиції) на формування та використання особистістю безпечного типу поведінки з високим рівнем розвитку культури безпеки життєдіяльності; *по-друге*, з погляду оцінки ефективності безпечного функціонування людини, суспільства, держави, людства в цілому. Доведено, що кожний із визначених рівнів містить ієрархію зв'язків складних компонентів соціальної системи, які не лише взаємодіють між собою, а й формують органічну цілісність, епіцентром якої є особистість;

– обґрунтовано методику розрахунку інтегрального показника рівня безпеки життєдіяльності особистості, який поєднує сукупність об'єктивних (соціально-статистичних) і суб'єктивних (особистісних) оцінок, взаємозв'язок яких виявляється в прийнятті/неприйнятті небезпек, що виступає однією з компонентів життєстійкості (адаптивна здатність повертатися до нормального стану) як особистості, суспільства, так і держави в цілому, поряд із залученістю й можливістю здійснення інституційного контролю у сфері управління безпекою життєдіяльності людей. Обчислення інтегральних показників уможлиблює з'ясування стану безпеки проживання в регіонах та областях України, а також рівня забезпечення життя людей від загроз природо-, техно- та соціогенного походження;

– розроблено модель комплексної діагностики рівня безпеки життєдіяльності особистості, яка містить етапи агрегування, нормування та елімінування об'єктивних і суб'єктивних субпоказників, їх порогові значення та змістовну інтерпретацію. Доведено, що запропонована модель надає можливість диференціювати територіально-адміністративні утворення за рівнем їх *безпекового фону* для життя людей для створення паспорту безпеки регіону;

удосконалено:

– *систематизацію* підходів, складових та чинників безпеки життєдіяльності, представлених у традиційних (реалістичних) і критичних (нетрадиційних) теоретичних моделях її дослідження, на основі якої виявлено такі еволюційні зрушення в науковому розумінні концепту безпеки життєдіяльності, як: 1) *відмінності в підходах* (у традиційних теоріях домінує інституціональний підхід, а в сучасних парадигмах активніше використовують системний, структурно-функціональний і соціокультурний підходи, що надає

змогу вивчати взаємодію чинників на горизонтальних та вертикальних рівнях убезпечення життєдіяльності); 2) *зміна характеру загроз безпеці життєдіяльності* (у критичних теоріях загрози безпеці розглядають відповідно до їх масштабів, сфер і рівнів вияву, тоді як у традиційних – увагу зосереджено лише на вивченні загроз фізичному існуванню держави); 3) *зміна референту безпеки* (як головного або ж єдиного референта безпеки в традиційних підходах визначають державу, тоді як у критичних – неурядові організації, спільноти, соціальні групи, окремі особистості); 4) *зміна гарантів безпеки* (у традиційному трактуванні – це державоцентристські й законодавчі гарантії, у критичних – суб'єктно-орієнтовані). *Відмінність від раніше проведених досліджень* полягає в тому, що контекстний аналіз розглянутих концепцій надав змогу визначити важливі положення про методологічні підходи й відмінності в дослідженні соціальної реальності, яка пов'язана із загрозами та здатністю соціальних систем, зокрема особистості, протистояти їм;

– *наукове положення про зміст безпеки життєдіяльності як механізму забезпечення й підтримки стану статистичної та динамічної рівноваги соціальної системи, функціонування культури безпеки як її фундаментальної компоненти, що передбачає діагностику рівня безпеки, формування мотивації безпечного життя її членів, наявність таких життєвих і професійних компетенцій, як: комплекс знань та навичок своєчасного розпізнавання можливих загроз безпеці, узвичаєного поведіння в екстремальних ситуаціях, уміння ситуативно (нестандартно) реалізовувати дії щодо самозбереження. На відміну від попередніх досліджень, це положення враховує не лише культурну компоненту безпеки життєдіяльності, а й наявність безпекових диспозицій у свідомості людей, а також усталених повсякденних поведінкових практик в умовах небезпек і ризиків;*

– *класифікацію (дендрограму) загроз безпеці життєдіяльності особистості, яка відповідає полісемантичному характеру безпеки життєдіяльності як соціального явища й надає змогу розширити можливості ідентифікації та подальшого ранжування ознак класифікації загроз шляхом виокремлення в них статичних (суб'єкт-об'єкт) і динамічних (мета, характер та інтенсивність впливу, наслідки) груп. Відмінність від раніше проведених досліджень* полягає в розширенні віяла ознак класифікації загроз, враховуючи не лише наявні чинники прояву, а і їх суб'єктів-носіїв;

набуло подальшого розвитку:

– *знання про сутнісні відмінності між поняттями «ризик» і «небезпека», що пов'язані, по-перше, з характером їх суб'єкта-носія (небезпека виявляється через наявність зовнішніх, часто візуалізованих реальних чинників впливів, а ризик – переважно інтуїції і/або внутрішньої мотивації діючого суб'єкта); по-друге, з наслідками (ризик може мати та позитивні наслідки, натомість небезпека завжди деструктивна, оскільки асоціюється із заподіянням шкоди суб'єкту й загрозами знищення); по-третє, з непередбачуваністю майбутнього сценарію подій (у ситуації ризику наявність та рівень невизначеності складно*

констатувати, а небезпека може бути для суб'єкта значно гіршою, ніж прогнозована); *по-четверте*, із суб'єктністю (суб'єктом ризику може бути будь-яка соціальна система, а суб'єктом небезпеки – не лише соціальна, але технологічна, інформаційна чи соціально-природна система). *Відмінність від раніше проведених досліджень* полягає у виокремленні критеріїв наукового трактування понять «ризик» і «небезпека» для застосування в діагностичних соціологічних процедурах визначення рівнів безпекового фону в соціально-територіальних регіонах, а також для розроблення технологій безпеки життєдіяльності особистості й вироблення актуальних, адекватних заходів протидії небезпеці та ризикам у сучасному світі;

– *наукове знання* про зміст дефініції «небезпека» в межах спеціальної соціологічної теорії безпеки життєдіяльності особистості як узагальнювальної категорії стосовно понять «невизначеність», «ризик», «виклик», «загроза», яка відображає можливість заподіяння збитку (втрати, шкоди) унаслідок дії причин, що перебувають поза зоною контролю суб'єкта, якому вона загрожує. *Відмінність від раніше проведених досліджень* полягає в тому, що її використання в ході розробки критеріїв діагностики рівня безпеки життєдіяльності надасть змогу оцінити й ранжувати весь спектр можливих загроз інтересам, цінностям, цілям особистості як об'єкта безпеки;

– *знання* про необхідний перелік об'єктивних (природо-, техно- та соціогенних статистичних) і суб'єктивних (індексів страху, соціального самопочуття, довіри, упевненості в майбутньому, безпекового потенціалу) показників оцінювання рівня безпеки життєдіяльності, на основі яких доцільно діагностувати, характеризувати та прогнозувати закономірності соціального розвитку, ефективність забезпечення життєдіяльності різних соціальних систем, зокрема особистості, й оцінювати рівень організації процесів життєдіяльності з урахуванням соціально-психологічних особливостей окремих індивідів, їх світогляду, системи ціннісних орієнтацій, рівня ситуативного занепокоєння, усвідомлення рівня захищеності, безпеки функціонування та розвитку. *На відміну від раніше проведених досліджень*, таке поєднання груп показників надасть змогу визначити ефективність методики статистичного оцінювання безпекового фону й уточнити паспорт безпеки регіону, встановивши рівень безпечності проживання в ньому з урахуванням наявного безпекового потенціалу населення;

– *знання* про емпірично доведений ефект триангуляції від комбінування соціологічних і статистичних прийомів оцінювання рівня безпеки життєдіяльності особистості, яке полягає в тому, що на основі аналізу розрахунку інтегрального показника безпекового фону в усіх областях України (за авторською моделлю) та порівняння показників більш повно й об'єктивно реконструйовано безпековий фон Миколаївської, Сумської, Луганської та Донецької областей з урахуванням безпекового потенціалу особистості, який виявляється в оцінці таких складових безпеки, як екологічна, транспортна й кримінальна. *Відмінність від раніше проведених досліджень* полягає в тому, що виявлена диспропорційність регіонального розвитку уможливорює оптимізацію

системи управління безпекою завдяки розробленню нових стратегій розвитку, заснованих на цільових значеннях індикаторів безпечного функціонування.

Практичне значення одержаних результатів. Наукові положення й висновки, викладені в дисертації, становлять як науково-теоретичний, так і практичний інтерес. Зокрема, здобувачкою розроблено методику розрахунку інтегрального показника рівня безпеки життєдіяльності особистості, яка може бути використана для вдосконалення системи убезпечення життєдіяльності особистості як на регіональному, так і на державному рівні в сучасній Україні завдяки моніторингу динаміки змін рівня безпекового потенціалу особистості, не лише фіксуючи ступінь та характер сформованості культури безпеки життєдіяльності населення, а й оцінюючи ефективність основних заходів її формування та розвитку на нано-, мікро-, мезо-, макро- і мегарівнях. Використання запропонованої авторської моделі комплексної діагностики рівня безпеки життєдіяльності особистості надало змогу проаналізувати проблеми життєдіяльності сімей з дітьми на рівні регіонального соціуму й розробити практичні рекомендації щодо планування роботи Служби у справах дітей Миколаївської міської ради у сфері організації соціальної безпеки та захисту дітей (довідка № 78/25.01-04 від 20.02.2020).

Наукове значення дослідження полягає в збагаченні української соціології теоретично-методологічним і методичним обґрунтуванням безпеки життєдіяльності особистості як поліфункціонального соціального явища, а саме концептуалізації повсякденних практик та поведінкових стратегій убезпечення життєдіяльності особистості в умовах небезпек і ризиків, а також у побудові моделі комплексної діагностики рівня безпеки життєдіяльності, обґрунтуванні алгоритму його соціологічного вимірювання в сучасному українському суспільстві.

Основні теоретичні та емпіричні результати дисертаційної роботи використано співробітниками кафедри соціології Чорноморського національного університету ім. Петра Могили в начальному процесі протягом 2016–2019 рр. Зокрема, при розробці навчально-методичних матеріалів для підвищення рівня викладання таких навчальних дисциплін, як: «Загальна соціологія» (тема «Соціологія безпеки життєдіяльності як спеціальна теорія середнього рівня»), «Соціологія особистості» (тема «Повсякденні практики й стратегії убезпечення життєдіяльності особистості»), «Теорія імовірностей та математично-статистичні методи в соціології» (практикум з обчислення комплексних соціальних показників, використання прийомів агрегування та елімінування в ході обробки результатів емпіричних соціологічних досліджень). Підготовлено рекомендації щодо обґрунтування доцільності введення до переліку дисциплін освітньої програми підготовки фахівців-соціологів на 2021–2022 н. р. курсу «Соціологія безпеки життєдіяльності», спрямованого на вивчення безпеки як поліфункціонального явища, розробку методики оцінювання рівня безпеки життєдіяльності особистості, сформованості в неї культури безпечного життя, які на цей момент подано на розгляд методичної ради факультету політології Чорноморського національного університету імені Петра Могили (довідка № 03/143-08 від 19.02.2020).

Особистий внесок здобувача. Аналіз теоретичних та практичних здобутків за темою дисертації, вибір об'єктів і постановка наукових завдань здійснені здобувачкою одноосібно. Узагальнення результатів дослідження, зокрема тих, що визначають наукову новизну, виконано здобувачкою особисто. На ідеї та результати інших авторів є відповідні посилання. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в узагальненому вигляді використано лише ті ідеї, які безпосередньо належать здобувачці.

Матеріали кандидатської дисертації Л. В. Калашнікової на тему «Детермінація і специфіка девіантної поведінки підлітків в умовах промислового регіону (на прикладі Криворізького регіону)» (2008 р., спеціальність 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології) при підготовці докторської дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й висновки дослідження були представлені на таких наукових та науково-практичних конференціях, як: Наукова конференція до 100-річчя Руського соціологічного товариства імені М. М. Ковалевського «Российское социологическое сообщество: история, современность, место в мировой науке» (м. Санкт-Петербург, Росія, 2016 р.); Всеукраїнська науково-методична конференція «Могилянські читання – 2016. Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспект» (м. Миколаїв, 2016 р.); Науково-практична конференція «Екологічна безпека поселення та регіону як основа державної безпеки» (м. Миколаїв, 2016 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних наукових досліджень» (м. Одеса, 2016 р.); VII Міжнародна науково-практична конференція «Держава та глобальні соціальні зміни: 25 років української незалежності» (м. Київ, 2016 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні питання, відкриття та досягнення в галузі суспільних наук» (м. Запоріжжя, 2017 р.); XI Міжнародна науково-практична конференція «Функціонування та розвиток соціокультурного середовища регіону у контексті національної безпеки: міждисциплінарний вимір» (м. Миколаїв, 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Personality, family and society; issue of pedagogy, psychology, politology and sociology» (м. Шумен, Болгарія, 2017 р.); III Конгрес Соціологічної асоціації України «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання» (м. Харків, 2017 р.); XX Всеукраїнська науково-методична конференція «Могилянські читання – 2017. Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти» (м. Миколаїв, 2017 р.); XII Міжнародна науково-практична конференція «Український Південь: сучасні соціокультурні виклики регіону та тенденції змін» (м. Миколаїв, 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Транскордонне співробітництво: перспективи, проблеми, рішення» (м. Одеса, 2018 р.); XXI Всеукраїнська науково-методична конференція «Сталий розвиток університетської освіти. Соціокультурні процеси на Півдні України в сучасних вимірах» (м. Миколаїв, 2018 р.); XIII Міжнародна науково-практична конференція «Український Південь: сучасні соціокультурні виклики регіону та

тенденції змін» (м. Миколаїв, 2019 р.); XXII Всеукраїнська науково-методична конференція «Сталий розвиток університетської освіти. Соціокультурні процеси на Півдні України в сучасних вимірах. Теоретичний та управлінські аспекти економічного розвитку. Аспекти економічного розвитку: підприємництво, облік, фінанси» (м. Миколаїв, 2019 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дослідження викладено в 45 наукових публікаціях, з них: 5 – монографії (у тому числі 1 одноосібна), 21 – статті в наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України із соціології (у тому числі 7 – у періодичних наукових виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз даних), 2 – статті у наукових періодичних виданнях інших країн із напрямку, з якого підготовлено дисертацію, 1 – стаття у виданні, що включене до міжнародної наукометричної бази даних Web of Science, 1 – стаття в іншому виданні України, що включене до міжнародних наукометричних баз даних, 15 – матеріали конференцій.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Обсяг основного тексту дисертації становить 390 сторінок. Робота містить 74 таблиці та 21 рисунок. Список використаних джерел включає 495 найменувань, з них 56 – іноземними мовами.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми; визначено мету й завдання, об'єкт і предмет, методи дослідження; розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів; наведено відомості про апробацію й упровадження результатів, структуру дисертації.

У **першому розділі** – *«Теоретико-методологічні засади соціологічного дослідження безпеки життєдіяльності особистості»* – визначено теоретичні основи дослідження безпеки життєдіяльності особистості в межах соціологічної науки; концептуалізовано безпеку життєдіяльності як поліфункціональне соціальне явище та виявлено характер поведінкових практик і стратегій особистості щодо її забезпечення; обґрунтовано інституційну матрицю предметного поля соціології безпеки життєдіяльності як спеціальної соціологічної теорії та визначено місце особистості в ньому.

У **підрозділі 1.1** *«Безпека життєдіяльності як поліфункціональне соціальне явище»* на основі аналізу нормативних документів, зарубіжних та вітчизняних наукових праць визначено особливості еволюції уявлень про безпеку, що детерміновані складністю й багатогранністю цього соціального явища, яке має стосунок до всіх без винятку сфер життя суспільства, видів людської діяльності.

З'ясовано, що відмінності між законодавчо визначеним змістом поняття «безпека» й уявленнями вчених про нього пов'язані з наявністю обмежень наукових дисциплін, теоретико-методологічних підходів, у межах яких здійснюється його дослідження.

Охарактеризовано сутнісні відмінності між поняттями «безпека» й «безпека життєдіяльності», які зумовлені тим, що перше трактують як стан динамічної рівноваги соціальної системи, натомість друге розглядають як засіб, один з механізмів убезпечення її як такої. Дослідження безпеки життєдіяльності здійснено в історико-ретроспективному, об'єктивно-суб'єктивному, структурно-функціональному, діяльнісному, соціокультурному та науковому аспектах.

У підрозділі 1.2 «Еволюція уявлень про безпеку життєдіяльності особистості в соціологічному дискурсі» проаналізовано теоретичні моделі розгляду безпеки життєдіяльності, представлені в протосоціологічних, традиційних та сучасних соціологічних концепціях, що суттєво різняться залежно від панівної наукової картини світу, наявних світоглядних настанов щодо устрою соціальної реальності, законів її функціонування та розвитку. Акцентовано увагу на виділенні сутнісних відмінностей між реалістичними й критичними підходами до розуміння безпеки як соціального явища.

Схарактеризовано процес інституціоналізації соціології безпеки в теоретико-методологічному (становлення науки про безпеку, формування нової теорії безпеки, поява нових наукових дисциплін) та організаційно-практичному (виникнення нових інститутів безпеки, що визначають сутність процесу убезпечення життєдіяльності особистості, суспільства, держави) напрямках. Визначено такі її етапи:

1) 1940–1960 рр. (Б. Броді, Г. Кан, І. Манн, Г. Роуен, А. Уолстеттер, Ф. Хоффман, Т. Шеллінг та ін.) – виникнення соціології міжнародної безпеки як самостійної наукової дисципліни;

2) 1970–1990 рр. (Т. Баркаві, К. Бут, Р. Джонс, М. Лаффі та ін.) – зміцнення самостійного теоретичного й інституціонального статусу соціології безпеки як наукової дисципліни;

3) з 2000-х рр. до нашого часу (В. Горбулін, О. Гужва, А. Качинський, В. Кузнецов, В. Ліпкан, В. Ніколаєвський, Г. Осипов, В. Погрібна, Є. Подольська, О. Прохожев, І. Руценко, В. Серебрянников, А. Хлоп'єв, Р. Яновський та ін.) – послаблення теоретичної інтеграції, подальшого розширення «домену безпеки» завдяки розмаїттю означень предметної галузі, появи нових наукових дисциплін, що поряд із соціологією вивчають безпеку, при цьому не виключаючи перспектив нарощування синергетичного ефекту, потенційної взаємодії та взаємного доповнення, узгодженості раніше розроблених соціологічних теорій безпеки.

У підрозділі 1.3 «Особистість у предметному полі соціології безпеки життєдіяльності: інституціональний аспект» побудовано структурно-логічну схему складових соціології безпеки життєдіяльності як нової галузі соціологічного знання, яка суттєво різниться від соціології безпеки, соціології культури безпеки, сек'юритології й севітології, маючи низку суттєвих переваг: *по-перше*, можливість створення теоретичної основи для вивчення безпеки життєдіяльності особистості; *по-друге*, утворення конкретного категоріально-термінологічного апарату; *по-третє*, наявність методології конкретно-соціологічних досліджень рівнів безпеки життєдіяльності особистості;

по-четверте, управління системою забезпечення життєдіяльності особистості, суспільства, держави; по-п'яте, формування особистості безпечного типу й популяризація культури безпеки життєдіяльності (рис. 1).

Рис. 1. Структурно-логічна схема складових соціології безпеки життєдіяльності (авторська пропозиція)

У другому розділі – «Повсякденні практики й стратегії забезпечення життєдіяльності особистості як предмет соціологічної рефлексії» – проаналізовано потреби, інтереси та мотиви особистості як суб'єкта й об'єкта безпеки, характеристику повсякденних соціальних практик співвідношення станів «невизначеності», «ризик», «виклику», «загрози», «небезпеки»; описано процес квантифікації реальних загроз безпеці життєдіяльності та вибору поведінкових стратегій забезпечення життєдіяльності особистості.

У підрозділі 2.1 «Особистість як суб'єкт і об'єкт системи безпеки життєдіяльності», засновуючись на ідеях Я. Бузаної, Л. Ексуорзі, А. Лобачева, Ю. Лотмана, С. Степашина, С. Сулашкіна, В. Ярочкіна, доведено, що важливою складовою предмета соціологічного аналізу системи «особистість-середовище її самоствердження та самореалізації» є механізми й типи індивідуальних стратегій поведінки забезпечення життєдіяльності, а також соціально-психологічна структура особистості, зважаючи на те, що вона одночасно виконує роль об'єкта захисту, суб'єкта безпеки життєдіяльності та джерела небезпек. Будучи активним суб'єктом соціальних відносин,

особистість володіє відносною свободою вибору варіантів власної поведінки, які детерміновані її *безпековим потенціалом* та статусно-рольовими приписами, що визначені суспільством.

У підрозділі 2.2 «Соціологічне обґрунтування рівнів безпеки життєдіяльності особистості та їх структури», керуючись методологічними принципами системного й структурно-функціонального підходів, побудовано узагальнену п'ятирівневу модель забезпечення життєдіяльності, в якій враховано всі її структурні складові й провідні функції, що виконуються на нано-, мікро-, мезо-, макро- та мегарівнях (рис. 2). Кожен із зазначених рівнів містить певну ієрархію зв'язків, складних компонентів соціальної системи, що взаємодіють між собою й формують цілісність, епіцентром якої є особистість.

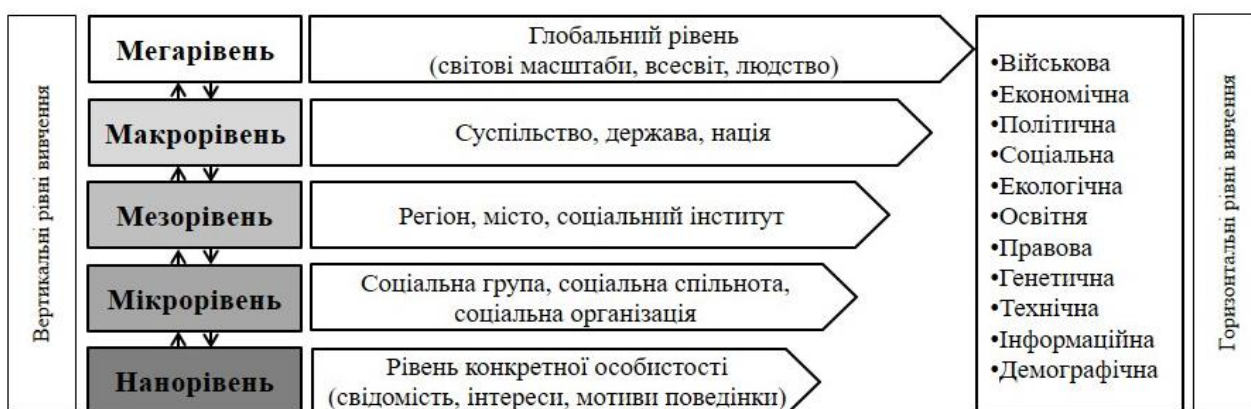

Рис. 2. Декомпозиція соціологічного дослідження рівнів безпеки життєдіяльності (авторський підхід)

Спираючись на наукові ідеї А. Маслоу, Т. Краснянської, Н. Шликової, Н. Єфимової, доведено, що тенденції безпеки життєдіяльності, спрямовані на самоорганізацію особистості на нижчих двох рівнях, потрібно розглядати з позиції зміни механізмів захисту та необхідності оцінювання ефективності функціонування людини, суспільства, держави, людства в цілому. Відповідно провідними критеріями безпеки життєдіяльності особистості повинні виступати швидкість реагування на небезпеки, оволодіння технологіями максимального упередження, мінімізації їх наслідків, наявність довіри до суспільства, держави як гарантів безпечного функціонування та розвитку.

У підрозділі 2.3 «Повсякденні практики забезпечення життєдіяльності особистості в умовах небезпек і ризиків», засновуючись на теоріях Н. Арутюнова, У. Бека, Б. Бузана, П. Бурдьє, М. Вебера, Е. Гідденса, О. Зотової, Х. Каллмена, Т. Парсонса, П. Словика, Ю. Хабермаса, О. Яницького та ін., запропоновано досліджувати безпеку життєдіяльності особистості крізь призму об'єктивно-суб'єктивного сприйняття нею умов існування, що опосередковано механізмами категоризації понять «невизначеність», «ризик», «виклик», «загроза», «небезпека», які виступають антиподами безпеки та нерозривно пов'язані з розумінням сутності її безпечного функціонування й розвитку.

Розуміючи невизначеність як наявність неоднозначних тенденцій функціонування або зміни об'єкта в майбутньому, повної або часткової непоінформованості, а також відсутність можливості довгострокового передбачення кількісно-якісних показників його стану, здійснено спробу класифікації її різновидів на основі синтезу наукових позицій А. Башкірцева, О. Баюка, Т. Дорожкіної, В. Іваненка, В. Крутікова, Н. Михайличенка, О. Моргенштерна, Д. Неймана, І. Паращука, О. Шапкіна та ін.

Систематизація напрацювань О. Брегі, М. Гацка, О. Кравчука та інших щодо визначення сутнісних відмінностей між поняттями «невизначеність», «ризик», «виклик», «загроза», «небезпека» уможливила розуміння того, що саме останнє поняття є узагальнювальним щодо всіх інших, за його допомогою можна оцінити й ранжувати весь спектр можливих загроз життю та здоров'ю особистості. Також обґрунтовано межі застосування понять «ризик» і «небезпека» в діагностичних соціологічних процедурах.

На основі ідеї Ю. Носкова щодо необхідності врахування під час ранжування загроз безпеці життєдіяльності їх статичних і динамічних аспектів розроблено зведену схему класифікації загроз, яка відповідає полісемантичному характеру безпеки життєдіяльності як соціального явища й включає такі ознаки, як: походження, напрями, локалізація загроз, сфера відносин, де вони виявляються; об'єкти загроз; мета, характер впливу та наслідки загроз. Такий підхід значно розширює можливості статистичного оцінювання основних індикаторів рівня безпеки життєдіяльності й підвищення рівня інформаційно-аналітичного забезпечення процесу управління нею.

Використання структурно-функціонального підходу до вивчення повсякденних практик надало змогу визначити можливості їх аналізу на вертикальних рівнях з урахуванням локалізації явних/потенційних загроз на кожному з них. Зазначені нано-, мікро-, мезо-, макро- та мегарівні тісно взаємопов'язані один з одним. Коли йдеться про безпеку суспільства, то послідовність представлених чинників потрібно розглядати від нано- до мегарівня, натомість для дослідження безпеки особистості – навпаки, від мега- до нанорівня. Аналізуючи чинники мегарівня, варто говорити про стан навколишнього середовища, його придатність для життя, необхідність оптимального використання потенціалу природних ресурсів, кліматичних зон.

Для макрорівня характерна наявність таких суб'єктивних чинників, як довіра до соціальних інститутів влади, їх відповідальність за реалізацію політики безпеки тощо. Мезорівень корелює з мікрорівнем, формуючи чинники споживання заради діяльності чи діяльності заради споживання. Водночас мікрорівень надає змогу схарактеризувати сферу діяльності особистості, що визначається як кліматичними умовами, так і історичними особливостями розвитку соціальних спільнот, суспільства. Натомість, нанорівень відображає культуру безпечної поведінки, рівень розвитку таких компетенцій, як сформованість комплексу знань і навичок сучасного розпізнавання можливих загроз безпеці, знання стандартних правил поведінки в екстремальних ситуаціях, уміння реалізовувати дії щодо самозбереження.

У підрозділі 2.4 «Поведінкові стратегії безпечної життєдіяльності особистості в сучасних умовах», послуговуючись науковими ідеями О. Зотової, Т. Краснянської, С. Лисенка, Л. Михайлова, доведено, що безпека життєдіяльності виступає як референтна вісь, що визначає когнітивну, емоційну й поведінкову складові особистості, сприяючи формуванню індивідуальної ціннісно-нормативної системи.

Поділяючи позиції Є. Головахи, О. Злобіної, А. Лобанової, О. Макеєва, Н. Паніної, І. Руценка, Л. Хижняк, М. Шульги щодо тенденцій функціонування та розвитку сучасного українського суспільства, схарактеризовано типи індивідуальних активних і пасивних стратегій поведінки особистості в українських реаліях, а також виокремлено *параметричну, подієву, ситуативну, проблемно-цільову та проблемно-завданнєву поведінкові практики*, кожна з яких різниться рівнем складності алгоритму дії й збільшенням часу на вироблення рішення щодо вибору механізму захисту від небезпеки. Про вибір тієї чи іншої стратегії поведінки можна говорити лише за умови, коли визначено суб'єкта безпеки життєдіяльності (конкретна особистість, соціальна спільнота, соціальні організації, інституції чи суспільство в цілому), а також відомі джерела небезпеки, від впливу яких необхідно захищати об'єкт.

У **третьому розділі** – «*Методологія та методика соціологічного вимірювання рівня безпеки життєдіяльності особистості*» – визначено об'єктивні й суб'єктивні показники вимірювання рівня безпеки життєдіяльності особистості; побудовано модель комплексної діагностики рівня безпеки життєдіяльності особистості; обґрунтовано методику розрахунку інтегрального показника рівня безпеки життєдіяльності для вимірювання стану безпеки в різних соціальних системах і соціально-територіальних спільнотах.

У підрозділі 3.1 «*Соціологічний моніторинг як метод вимірювання рівня безпеки життєдіяльності особистості*» визначено сутність, функції, загальні вимоги та принципи соціологічного моніторингу рівня безпеки, що має на меті оперативне діагностування стану ситуації на основі аналізу динаміки значень базових індикаторів. Схарактеризовано технологічні етапи його проведення, які передбачають створення системи вихідних показників, побудову моделі інформаційного аналізу об'єкта дослідження, визначення методів вимірювання, шкалювання та нормування субпоказників, прогнозування можливих тенденцій зміни, а також формування архіву даних.

У підрозділі 3.2 «*Система об'єктивних показників оцінювання безпеки життєдіяльності особистості та її структура*» обґрунтовано положення про те, що використання системного аналізу й методів нелінійної динаміки надає змогу перейти від імовірнісного до ймовірнісно-детермінованого підходу до оцінювання безпеки життєдіяльності, що, у свою чергу, розширює можливості отримання кількісних оцінок і ступінь достовірності прогнозів, особливо щодо природних і техногенних, меншою мірою – соціальних небезпек.

Запропоновано здійснювати кількісну оцінку інтегрального об'єктивного показника рівня безпеки життєдіяльності особистості, використовуючи систему субпоказників, яка тісно пов'язана з розумінням особистості як об'єкта безпеки,

характеризує тенденції й закономірності соціального розвитку, ефективність діяльності системи забезпечення життєдіяльності.

Систематизація методичних рекомендацій щодо визначення переліку показників оцінювання рівня безпеки, запропонованих С. Айвазяном, С. Бєлай, А. Верещагіним, О. Зачком, А. Качинським, В. Медведєвим, В. Микитенко, Д. Микитенком, І. Печкуровим, С. Поляковою, О. Прохожевим, Ю. Рак, С. Самігіним, В. Цветковим та ін., надала змогу розширити знання про необхідний перелік об'єктивних субпоказників, з-поміж яких для оцінювання безпечності соціального буття на всіх рівнях його прояву виділено природо-, техно- та соціогенні (економічні, демографічні, соціальні). Доведено, що поєднання зазначених груп субпоказників надасть змогу здійснювати статистичну оцінку безпекового фону для уточнення паспорта безпеки регіону, визначення рівня безпечності проживання в ньому.

У підрозділі 3.3 «Суб'єктивні індикатори оцінювання особистістю рівня безпеки її життєдіяльності» обґрунтовано доцільність поряд з об'єктивними показниками рівня безпеки життєдіяльності особистості використовувати суб'єктивні індикатори, які надають змогу оцінювати рівень забезпечення життєдіяльності з урахуванням соціально-психологічних особливостей окремих індивідів, їх світогляду, системи ціннісних орієнтацій, рівня ситуативного занепокоєння, усвідомлення рівня захищеності, безпеки функціонування та розвитку. На відміну від об'єктивних показників, вони є більш інформативними, оскільки за умови взаємодії із зовнішнім середовищем для забезпечення особистісної безпеки суб'єкт використовує наявні в нього резерви захищеності.

У межах об'єктцентричного підходу запропоновано для оцінювання рівня безпеки життєдіяльності використовувати такі суб'єктивні показники, як *індекс страху, індекс соціального самопочуття, індекс інституціональної та міжособистісної довіри й індекс упевненості в майбутньому*, а також *безпековий потенціал особистості*, які характеризують міру впливу суб'єктивного чинника на реальну поведінку особистості. Акцентовано увагу на вивченні схильності до ризику як субвластивості безпекового потенціалу особистості, яка виявляється в «надситуації» під час вибору нею адаптивної чи неадаптивної стратегії дій.

У підрозділі 3.4 «Методика обчислення інтегрального індексу рівня безпеки життєдіяльності особистості» розроблено схему комплексної діагностики рівня безпеки життєдіяльності особистості, яка поєднує рівні об'єктивного та суб'єктивного сприйняття середовища існування, містить опис етапів агрегування, нормування й елімінування субпоказників, порогові значення та їх змістовне наповнення (рис. 3).

Поділяючи позицію С. Лисенка, зазначено, що такий підхід є цілком виправданим у «надситуаціях», коли сила емоцій прямо пропорційна ступеню їх невизначеності, яка пов'язана як з можливістю її виникнення, так і з важкістю її наслідків. При крайніх (високих чи низьких) значеннях реальної небезпеки її суб'єктивна оцінка має найбільшу похибку.

На основі запропонованої схеми діагностики викладено авторське розуміння інтегрального показника рівня безпеки життєдіяльності; обґрунтовано методикку його розрахунку; охарактеризовано порогові значення та виокремлено рівні безпеки (дуже високий, високий, нормальний, задовільний, незадовільний і маргінальний), що нададуть змогу диференціювати територіально-адміністративні утворення для вироблення ефективних управлінських рішень.

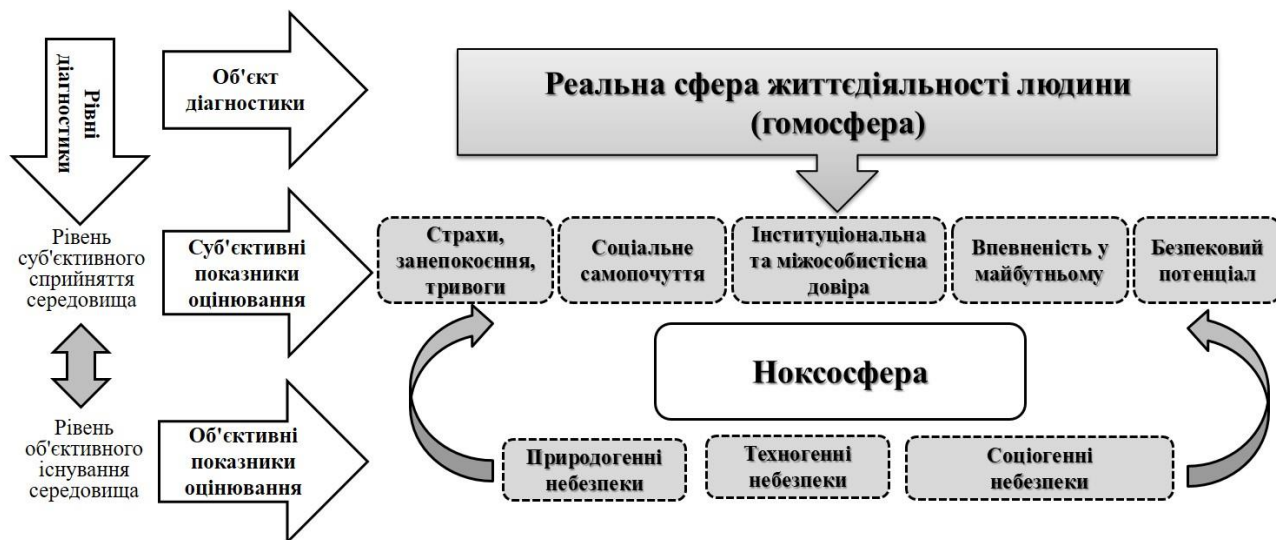

Рис. 3. Схема комплексної діагностики рівня безпеки життєдіяльності особистості (авторська пропозиція)

У четвертому розділі – «Український досвід соціологічного вимірювання рівня безпеки життєдіяльності особистості» – проаналізовано суб'єктивні й об'єктивні оцінки рівня безпеки життєдіяльності; обчислено на їх основі інтегральний показник рівня безпеки проживання населення в областях України; охарактеризовано безпековий фон соціально-територіальних спільнот; обґрунтовано напрями оптимізації соціального моніторингу процесу забезпечення життєдіяльності особистості в сучасному українських суспільстві.

У підрозділі 4.1 «Аналіз суб'єктивних оцінок безпечності життєвого простору українців» систематизовано результати вторинного аналізу даних соціологічних досліджень, а також подано результати авторських досліджень щодо визначення суб'єктивних показників оцінювання рівня безпеки життєдіяльності особистості в розрізі соціально-територіальних спільнот.

Оцінювання індексів страху, занепокоєнь та тривог надало змогу зробити висновки про те, що до 2014 р. в українців переважали суто економічні страхи, натомість після подій 2014 р. суттєво зріс страх військових дій і їх наслідків. Події 2020 р., пов'язані зі світовою пандемією коронавірусу, закономірно змістили рейтинг занепокоєнь у бік страхів щодо економічних наслідків карантину, поширення захворювання. Турбує не стільки сам страх, скільки тривалість його дії. Хронічні занепокоєння детермінують появу стану постійної напруженості, тривоги, сильної психологічної перевтоми, нав'язливості негативних думок, погіршення самопочуття, зниження рівня міжособистісної та

інституціональної довіри. Більше ніж половина опитаних у 2018 р. погоджуються з тим, що «нікому не довіряти» – найбезпечніше. Протягом 1992–2018 рр. рівень міжособистісної довіри залишається майже незмінним щодо сім'ї, родичів, співвітчизників і сусідів. Довіра до всіх соціальних інституцій, які виступають у ролі гарантів безпеки функціонування та розвитку соціокультурного середовища, стабільно низька. Винятком є рівень довіри до патрульної та національної поліції, який суттєво вищий, ніж до інших суб'єктів безпеки, особливо в період масштабного реформування, починаючи з 2017 р.

Суб'єктивно-особистісний індекс соціального самопочуття у 2018 р. дорівнював 40,7, чисельно збільшившись уперше за останні 12 років. Найбільш нещасними себе відчують жителі Східного, Південного регіонів країни та Донбасу. Зважаючи на високий рівень невизначеності соціального буття, тривожності, українці недалекоглядні – тільки третина опитаних упевнено планує майбутнє своєї родини/власне лише на найближчі тижні, 34,1% – на кілька місяців, 17,8% – на 1–2 роки наперед, ще 15,9% – жодних планів будувати не в змозі через відсутність упевненості в майбутньому.

Застосування процедур агрегування та елімінування суб'єктивних субпоказників надало змогу виділити три типи соціально-територіальних утворень, для яких характерний нормальний рівень безпеки життєдіяльності (Хмельницька, Волинська, Івано-Франківська області), задовільний – більшість областей України (зокрема, Тернопільська, Житомирська, Рівненська, Запорізька, Вінницька, Київська, Харківська, Чернівецька, Закарпатська, Кіровоградська, Полтавська, Чернігівська області та м. Київ) та незадовільний (Дніпропетровська, Донецька, Одеська, Луганська, Херсонська, Черкаська, Сумська, Миколаївська області).

У підрозділі 4.2 «Об'єктивні показники рівня безпеки життєдіяльності особистості: регіональна диференціація» проаналізовано наявні статистичні дані щодо об'єктивних (природних, техногенних, економічних, демографічних та соціальних) субпоказників рівня безпеки життєдіяльності в розрізі регіонів. Узагальнення отриманих інтегральних об'єктивних показників надало змогу здійснити диференціацію регіонів країни за рівнем безпеки проживання в них. Для 2/3 областей України значення інтегрального показника коливається в межах 0,4–0,6, що свідчить про наявність *задовільного стану безпеки* проживання населення в них. В інших областях, а також у м. Київ відповідний показник набуває значень від 0,6 до 0,8, що відповідає *нормальному рівню* убезпечення життєдіяльності населення. У жодній з областей значення інтегрального показника не досягає свого максимуму (1,0), який вказує на *високий рівень* безпеки проживання в них.

Робота з кількісними даними статистики була ускладнена низкою проблем: *по-перше*, відсутністю уніфікованого інтерфейсу офіційних сайтів Головних управлінь Державної служби статистики України в областях; *по-друге*, неповнотою інформаційного наповнення окремих підрозділів; *по-третє*, різним терміном зберігання архівних даних у відкритому доступі; *по-четверте*, різною періодичністю оновлення міжвідомчих даних, що

ускладнює їх аналіз; *по-п'яте*, наявністю моделі «ручного» управління, яка призводить до недостатньої прозорості та надійності даних, бюрократичної тяганини щодо оформлення запиту для отримання окремих даних; *по-шосте*, недооцінкою потенціалу цифрових платформ і медіаресурсів для розповсюдження вихідних матеріалів. У цьому сенсі суб'єктивні дані, отримані шляхом проведення соціологічних опитувань громадської думки, відкриті у вільному доступі, науково обґрунтовані, прозоро висвітлюють застосовані процедури збору та обробки даних, можуть стати гідною альтернативою або ж доповненням.

На основі здійснення порівняння інтегральних об'єктивних і суб'єктивних показників окремих складових безпеки у 2018 р. засвідчено їх збіжність у всіх областях, окрім Миколаївської, Сумської, Луганської та Донецької областей, де суб'єктивні оцінки рівня безпеки життєдіяльності суттєво нижчі за їх об'єктивні аналоги. Розбіжності зафіксовано за такими показниками, як екологічна, транспортна й кримінальна складові безпеки.

У підрозділі 4.3 «*Безпековий потенціал особистості як основа забезпечення її життєдіяльності: емпірична верифікація повсякденних практик та стратегій*» доведено, що ефективність особистості як системи забезпечення власної життєдіяльності цілковито залежить від наявності та рівня її безпекового потенціалу.

На основі аналізу даних загальноукраїнських і регіональних емпіричних досліджень визначено рівень готовності українців до конкретних дії в умовах відносної депривації життєвих потреб. У разі порушення законних прав та інтересів готовність до протистояння продемонстрували в 1994 р. 5,6% інформантів, аналогічний показник у 2018 р. сягнув 15,4%. Серед провідних причин активізації протестних настроїв, особливо для представників молодіжної когорти, є порушення громадянських прав і свобод, натомість людей передпенсійного віку більше бентежить зростання цін. Для більшості ж українців характерна неасертивна поведінка, що виражається в несамотійності, залежності від інших, невмінні відстоювати свої права і свободи, відсутності самоповаги, низькій здатності усвідомлення власної апатичності, бездіяльності.

За результатами опитування «Функціонування безпекового середовища міст Півдня України» виявлено, що 44,6% респондентів покладають відповідальність за забезпечення власного життя не на самих себе, а на соціальні інституції, організації, групи конкретних осіб. Отже, говорячи про поведінкові стратегії конструювання системи безпечної життєдіяльності, варто зазначити, що інформанти поділилися майже навпіл, обираючи пасивні й активні (44,6% і 55,4% відповідно). У небезпечних, надзвичайних чи екстремально-критичних ситуаціях більшість опитаних виявляють поміркований фаталізм, який посилюється з віком. Якщо в молодіжній когорті число занепокоєних і тих, хто має намір активно діяти, майже однакове, то з-поміж людей похилого віку число тих, хто готовий активно протистояти небезпекам, утричі менше, ніж тих, хто вважає, що від них у цьому житті нічого не залежить. Так само, як віра у власні сили, із віком згасають оптимістичні очікування щодо можливості

отримати допомогу з боку родичів, друзів, знайомих, усе більше сподівань покладаються на відповідні державні інституції, що гарантують безпеку життєдіяльності. З-поміж інформантів 76,0% готові допомагати держслужбовцям у питаннях забезпечення життєдіяльності, кожен п'ятий з них керується альтруїстичними намірами.

Відносно високий рівень безпекового потенціалу виявляють 41,4% опитаних, які вже вживають усіх необхідних заходів, щоб уберегти власне життя й здоров'я, ще 24,1% мають наміри це зробити. Більше ніж третина опитаних (38,3%) вживають усіх необхідних заходів, щоб уберегти життя своїх близьких, знайомих, друзів, ще майже стільки ж респондентів (30,8%) готові до реалізації активних дій у цьому напрямі. Таким чином, інформанти засвідчують вибір з-поміж активних поведінкових стратегій забезпечення безпечного життя на користь подієвої, ситуативної чи параметричної. Щодо оцінювання готовності до конкретних дій захисту від загроз потрібно зазначити, що кожен другий інформант намагається уникати небезпечних місць, кожен десятий респондент застосовує активні способи самозахисту. Проте спостерігаються певні гендерні відмінності, адже чоловіки вважають себе більш захищеними, ніж жінки.

Більше ніж половина (53,0%) студентської молоді формують стратегії поведінки неадекватно цілям, захисні механізми актуалізовані незначною мірою. Тож варто говорити про те, що вони обирають переважно проблемно-цільові стратегії забезпечення життєдіяльності. З позиції готовності молодих людей знехтувати власною безпекою заради колективної виділено чотири групи: ті, що здатні відмовитися від стабільних, безпечних умов заради інших, – 12,1% опитаних; ті, що частково поступаються особистісною безпекою заради досягнення конкретної мети, – 42,5%; ті, що не допускають відмови від власних інтересів, – 36,2%; особи, які постійно вагаються з вибором на користь ризику задля безпеки, – 9,3%.

Будучи соціально активною групою, студенти демонструють високий рівень схильності до ризикованої поведінки. Розуміючи ризик як цінність, у більшості випадків вони не здатні до кінця усвідомлювати всі його негативні наслідки, що є свідченням низького рівня сформованості в них безпекового потенціалу.

Аналіз емпіричних даних дає підстави констатувати наявність високого рівня поінформованості, комунікабельності й освіченості як базових складових безпекового потенціалу, який властивий 2/3 опитаних. Лише третина містян здатна приймати ситуативні проміжні рішення, активно діяти заради інших, володіючи такими складовими, як інтелектуальність та самоорганізація.

У підрозділі 4.4 *«Релевантність поведінкових стратегій забезпечення життєдіяльності особистості українським реаліям»* окреслено спектр проблем функціонування вітчизняного сектора безпеки щодо забезпечення життя населення, які пов'язані з недосконалістю організації державної політики впровадження стратегії культури безпеки в усіх без винятку сферах людського буття, недостатністю уваги з боку місцевих органів влади щодо впровадження соціальних практик безпечної життєдіяльності, відсутністю координаційно-методологічного центру, що сприяв би покращенню ситуації у сфері

убезпечення безпечних умов життєдіяльності населення, низьким рівнем релевантності вітчизняної статистичної системи оцінювання безпекового фону.

Засновуючись на результатах фокусованого групового інтерв'ю експертів (очільників і співробітників державних обласних та місцевих органів влади, громадських активістів), визначено шляхи підвищення ефективності сучасної системи управління безпекою життєдіяльності на державному, соціальному й індивідуальному рівнях її прояву шляхом посилення ролі безпекових дисциплін в освітньому процесі, зокрема розвитку соціології безпеки життєдіяльності, запровадження якісно нової методики моніторингу загроз і небезпек, яка поєднує соціологічні та статистичні прийоми, а також оцінювання рівня сформованості культури безпеки життєдіяльності, ефективності взаємодії державних органів влади, громадських об'єднань і населення щодо забезпечення життя й здоров'я кожної конкретної людини як найвищої цінності.

ВИСНОВКИ

У результаті дослідження вирішено важливу наукову проблему – здійснено концептуалізацію повсякденних практик та поведінкових стратегій забезпечення життєдіяльності особистості в умовах небезпек і ризиків; розроблено модель комплексної діагностики рівня безпеки життєдіяльності особистості, у якій обґрунтовано систему показників для його соціологічного вимірювання, що компенсує нестачу наукових знань щодо цих процесів і відповідає наявному безпековому фону, а відтак є релевантною для сучасного українського суспільства, оскільки уможливорює зниження ризиків для людей і упередження небезпек у ньому.

На розв'язання завдання 1 використання компаративного методу в межах гносеологічного та історичного підходів надало змогу визначити теоретико-методологічні засади дослідження безпеки життєдіяльності особистості в соціологічному дискурсі, систематизувати підходи, складові й чинники безпеки життєдіяльності, що представлені в традиційних і критичних теоріях. На основі цього було виявлено такі еволюційні зрушення в науковому розумінні концепту безпеки життєдіяльності, як:

1) відмінності в підходах (у традиційних теоріях домінує інституціональний підхід, а в сучасних парадигмах активніше використовують системний, структурно-функціональний та соціокультурний підходи, що надає змогу вивчати взаємодію чинників на горизонтальних і вертикальних рівнях забезпечення життєдіяльності);

2) зміна характеру загроз безпеці життєдіяльності (у критичних теоріях загрози безпеці розглядають відповідно до їх масштабів, сфер та рівнів вияву, тоді як у традиційних увагу зосереджують лише на вивченні загроз фізичному існуванню держави);

3) зміна референта безпеки (як головного або ж єдиного референта безпеки в традиційних підходах визначали державу, тоді як у критичних – неурядові організації, спільноти, соціальні групи, окремих особистостей);

4) зміна гарантів безпеки (у традиційному трактуванні – це державоцентристські й законодавчі гарантії, у критичних – суб'єктно-орієнтовані).

Аналіз розглянутих концепцій надав змогу визначити важливі положення про методологічні підходи та відмінності в дослідженні соціальної реальності, яка пов'язана із загрозами й здатністю соціальних систем, зокрема особистості, протистояти їм.

На розв'язання завдання 2 аналітично осмислено та систематизовано теоретичні концепції й наукові підходи до дослідження безпеки життєдіяльності та структури особистості, її психологічних якостей і соціальних характеристик, що надало змогу уточнити зміст категорії «безпека» як упорядкованого стану сукупності суспільних відносин, за якого природно розвиваються здібності людей і реалізуються соціально значущі потреби особистості, суспільства, держави; належним чином захищаються від внутрішніх/зовнішніх, потенційних/явних загроз права і свободи людини, громадянина, забезпечуючи тим самим розвиток та збереження матеріальних і духовних цінностей суспільства, нормальне функціонування й розвиток конституційного ладу, територіальної цілісності, суверенітету держави.

На розв'язання завдання 3, спираючись на теорії ризику У. Бека, соціальних систем Н. Лумана, особистісної безпеки Г. Кінга й К. Мюррея, управління безпекою соціальних систем С. Лисенка, процесуального (В. Родачина, В. Ярочкіна, Я. Бузанової) і системного (С. Сулашкіна) підходів, концептуалізовано безпеку життєдіяльності особистості як поліфункціональний комплекс структурних компонент і чинників (об'єктивних та суб'єктивних), сутність якого полягає в наявності в свідомості й поведінці особистості самоорганізаційного захисного механізму. Доведено, що його основою є безпековий потенціал, який реалізується особистістю в небезпечних ситуаціях таким чином, щоб обрані поведінкові стратегії й практики сприяли зменшенню ризиків для здоров'я та життя чи протистоянню зовнішнім небезпекам.

Набуло подальшого вдосконалення наукове положення про зміст безпеки життєдіяльності як механізму забезпечення та підтримки стану статистичної й динамічної рівноваги соціальної системи, функціонування культури безпеки як її фундаментальної компоненти, що передбачає діагностику рівня безпеки, формування мотивації безпечного життя її членів, наявність таких життєвих і професійних компетенцій, як: комплекс знань та навичок своєчасного розпізнавання можливих загроз безпеці, узвичаєного поведіння в екстремальних ситуаціях, уміння ситуативно (нестандартно) реалізовувати дії щодо самозбереження. Це положення враховує не лише культурну компоненту безпеки життєдіяльності, а й наявність безпекових диспозицій у свідомості людей, а також усталених поведінкових практик у небезпечних умовах.

На розв'язання завдання 4 для визначення сутності безпеки життєдіяльності особистості в науковий обіг введено поняття «*безпековий потенціал особистості*», зміст якого доцільно трактувати як сформовану у свідомості особистості ціннісну орієнтацію на убезпечення її життєдіяльності, яка завдяки наявності мотивацій, вольових якостей, диспозицій надає змогу їй

діяти в небезпечних чи екстремально-критичних ситуаціях не лише на рівні інстинкту самозбереження, а й на основі включення самоорганізуючих реакцій та реалізації раціональних поведінкових практик, які сприятимуть уникненню ризиків чи небезпек. Обґрунтовано, що він набуває свого *акме* (найвищого рівня) у періоди досягнення особистістю стану ціннісно-орієнтаційної динамічної рівноваги, завдяки вибору повсякденних практик і стратегій забезпечення життєдіяльності, які адекватні рівню та характеру ризиків і небезпек, що загрожують її здоров'ю та життю (чи її близьких людей).

На розв'язання завдання 5 здійснення структурно-функціонального аналізу процесу становлення соціології безпеки в теоретико-методологічному та організаційно-практичному напрямках надало змогу обґрунтувати інституційну матрицю предметного поля соціології безпеки життєдіяльності як спеціальної соціологічної теорії, яка спрямована на вивчення змін характеру, інтенсивності, масштабів поведінки людей у сфері безпеки життєдіяльності шляхом створення відповідної теоретичної основи, категоріально-термінологічного апарату, методології та методики конкретно-соціологічних досліджень, поширення культури безпеки життєдіяльності.

Побудовано структурно-логічну схему соціології безпеки життєдіяльності, що містить об'єкт, суб'єкт, предмет її вивчення, методологічні принципи, функції, провідні завдання та міжпредметні зв'язки.

На відміну від наукових положень соціології безпеки (А. Вікторова, О. Циглакової), соціології культури безпеки (В. Кузнецова), сек'юритології (М. Заплатинського, В. Ярочкіна), севітології (О. Коновалова), схарактеризовано спеціальну соціологічну теорію, яка, маючи низку суттєвих переваг, уможливить подальший розвиток системи сучасного соціологічного знання про безпеку життєдіяльності особистості.

На розв'язання завдання 6 у межах системного підходу використання традиційного аналізу надало змогу визначити коло потреб, інтересів і мотивів особистості та обґрунтувати доцільність її вивчення як суб'єкта й об'єкта системи забезпечення життєдіяльності. Доведено, що важливою складовою предмета соціологічного аналізу безпеки життєдіяльності особистості є типи індивідуальних активних (протидія небезпеці або ухилення від неї) та пасивних (відсутність активного опору, конформістська адаптація до нових умов життя, уникнення протистояння негативному впливу джерела небезпеки) стратегій поведінки особистості щодо конструювання механізму безпечної життєдіяльності, виходячи з необхідності мінімізації наслідків помилкових дій у процесі вирішення конкретної проблеми, пов'язаної з тією чи іншою небезпекою чи навіть їх комбінацією.

Визначення особистості як референта безпеки надало змогу виокремити в арсеналі її захисних реакцій залежно від рівня безпекового потенціалу таких поведінкових практик забезпечення власної життєдіяльності: *параметричної*, що передбачає реалізацію механізмів захисту від небезпеки з використанням усталених, традиційних способів уникнення загрози чи загибелі; *подієвої*, яка вирізняється вибором найефективнішого способу уникнення небезпеки чи

мінімізації її негативних наслідків з-поміж усіх можливих; *ситуативної*, для якої характерний вибір найменш витратного способу дії залежно від рівня небезпеки, хоча й не завжди ефективного; *проблемно-цільової*, яка вимагає вибору заданого кінцевого стану системи; *проблемно-завданнєвої*, яка передбачає вибір найоптимальнішого механізму захисту для досягнення кінцевої мети. Кожна зазначена поведінкова практика вирізняється рівнем складності алгоритму дії й збільшенням часу на вироблення рішення щодо вибору механізму захисту від небезпеки.

На розв'язання завдання 7, спираючись на процесуальну теорію безпеки В. Родачина, системний підхід до вивчення бінарної системи «особистість-середовище її самоствердження та самореалізації» С. Сулашкіна, теорію ієрархічної структури безпеки особистості Т. Краснянської, концепцію соціально-психологічної безпеки особистості О. Зотової, а також використовуючи метод структурного аналізу процесу убезпечення життєдіяльності особистості, побудовано п'ятирівневу модель безпеки життєдіяльності особистості та розроблено методіку соціологічного дослідження й діагностики її стану на нано-, мікро-, мезо-, макро- і мегарівнях. У межах цієї моделі акцентовано увагу на виявленні характеру, стану та тенденцій безпеки життєдіяльності, властивих самоорганізації особистості на нанорівні, у двох таких напрямках: по-перше, з позиції зміни механізмів захисту в небезпечних умовах, а саме наявності орієнтації (диспозиції) на формування та використання особистістю безпечного типу поведінки з високим рівнем розвитку культури безпеки життєдіяльності; по-друге, з погляду оцінки ефективності безпечного функціонування людини, суспільства, держави, людства в цілому.

Відповідно, провідними критеріями безпеки життєдіяльності особистості мають виступати швидкість реагування на небезпеки, оволодіння технологіями максимального упередження, мінімізації їх наслідків, наявність довіри до суспільства, держави як гарантів безпечного функціонування та розвитку. Доведено, що кожний із визначених рівнів містить ієрархію зв'язків складних компонентів соціальної системи, які не лише взаємодіють між собою, а й формують органічну цілісність, епіцентром якої є особистість.

На розв'язання завдання 8 застосування методів порівняння та аналогії в межах процесного підходу надало змогу визначити відмінності повсякденних соціальних практик співвідношення станів «невизначеності», «ризик», «виклику», «загрози», «небезпеки» й розширити зміст дефініції «небезпека» в межах спеціальної соціологічної теорії безпеки життєдіяльності особистості як узагальнювальної категорії, яка відображає можливість заподіяння збитку (втрати, шкоди) унаслідок дії причин, що перебувають поза зоною контролю суб'єкта, якому вона загрожує.

Виділено сутнісні відмінності між поняттями «ризик» і «небезпека», що пов'язані, по-перше, з характером їх суб'єкта-носія (небезпека виявляється через наявність зовнішніх, часто візуалізованих реальних чинників впливів, а ризик – переважно інтуїції і/або внутрішньої мотивації діючого суб'єкта); по-

друге, з наслідками (ризик може мати й позитивні наслідки, натомість небезпека завжди деструктивна, оскільки асоціюється із заподіянням шкоди суб'єкту й загрозами знищення); по-третє, з непередбачуваністю майбутнього сценарію подій (у ситуації ризику наявність та рівень невизначеність складно констатувати, а небезпека може бути для суб'єкта значно гіршою, ніж прогнозована); по-четверте, із суб'єктністю (суб'єктом ризику може бути будь-яка соціальна система, а суб'єктом небезпеки – не лише соціальна, але технологічна, інформаційна чи соціально-природна система).

Обґрунтовано межі застосування понять «ризик» і «небезпека» в діагностичних соціологічних процедурах для визначення рівнів безпекового фону в соціально-територіальних спільнотах, а також для розроблення технологій безпеки життєдіяльності особистості й вироблення актуальних, адекватних заходів протидії небезпеці та ризикам у сучасному світі.

Систематизація наукових поглядів С. Белова, А. Глена, Д. Зеркалова, Л. Крижановського, В. Кузнецова, Я. Маргуляна, Л. Михайлова, С. Сулашкіна, К. Фікона щодо виокремлення ознак класифікації загроз безпеці життєдіяльності особистості, а також застосування фасетного методу класифікації в межах структурно-діяльнісного підходу надали змогу здійснити групування загроз безпеці життєдіяльності й побудувати *дендрограму*, яка відповідає полісемантичному характеру безпеки життєдіяльності як соціального явища й допомагає розширити можливості ідентифікації та подальшого ранжування ознак класифікації загроз шляхом виокремлення в них статичних (суб'єкт-об'єкт) і динамічних (мета, характер та інтенсивність впливу, наслідки) груп і розширює віяло ознак класифікації загроз, враховуючи не лише наявні чинники прояву, а і їх суб'єктів-носіїв.

Розуміючи, що соціологічний моніторинг рівня безпеки має на меті оперативне діагностування стану ситуації на основі аналізу динаміки значень базових індикаторів, доведено, що технологія його проведення передбачає створення необхідного переліку об'єктивних (природо-, техно- і соціогенних статистичних) і суб'єктивних показників оцінювання рівня безпеки життєдіяльності, на основі яких доцільно діагностувати, характеризувати та прогнозувати закономірності соціального розвитку, ефективність убезпечення життєдіяльності різних соціальних систем, зокрема особистості, й оцінювати рівень організації процесів життєдіяльності з урахуванням соціально-психологічних особливостей окремих індивідів, їх світогляду, системи ціннісних орієнтацій, рівня ситуативного занепокоєння, усвідомлення рівня захищеності, безпеки функціонування та розвитку.

На розв'язання завдання 9, засновуючись на теорії недержавних форм управління безпекою В. Ліпкана, концепції стратегічного планування у сфері національної безпеки В. Горбуліна й А. Качинського, теорії оцінювання рівня безпеки О. Прохожева, розроблено модель комплексної діагностики рівня безпеки життєдіяльності особистості, яка включає об'єктивні й суб'єктивні субпоказники, їх порогові значення та змістовну інтерпретацію. З-поміж об'єктивних субпоказників виокремлено показники утворення й поведінки з

відходами, забруднення атмосферного повітря, транспортних аварій і пожеж, надзвичайних ситуацій, доходів, зайнятості, безробіття, народжуваності, смертності, захворюваності, очікуваної тривалості життя, міграції, охорони здоров'я, соціального захисту, правосуддя та злочинності. Поділяючи ідеї Г. Цельмера щодо розуміння стану невизначеності навколишнього світу й можливості його перетворення, положення теорії ризику У. Бека, концепції соціальних систем Н. Лумана, синтетичної теорії довіри П. Штомпки, теорії особистісної безпеки Г. Кінга і К. Мюррея, теорії катастрофічної свідомості В. Шляпентоха, В. Шубкіна, В. Ядова, концепції соціального безумства Є. Головахи, Н. Паніної, теорії соціальної мімікрії А. Лобанової, концепції самоефективності Х. Каллмена, теорії сходження до ризику В. Петровського, диспозиційної концепції поведінки особистості В. Ядова, у дисертації визначено такі суб'єктивні критерії безпеки життєдіяльності, як: індекс страху, індекс соціального самопочуття, індекс інституціональної та міжособистісної довіри, індекс впевненості в майбутньому, а також безпековий потенціал особистості.

Доведено, що запропонована модель уможливорює диференціацію територіально-адміністративних утворень за рівнем їх безпекового фону для життя людей завдяки застосуванню процедур агрегування субпоказників як на рівні простих статистичних даних у кожній із зазначених сфер життєдіяльності особистості, так і на рівні інтегральної комплексної оцінки, а також їх елімінування відповідно до площі регіону або ж чисельності наявного населення.

На розв'язання завдання 10 на основі розробленої моделі обґрунтовано методику розрахунку інтегрального показника рівня безпеки життєдіяльності особистості, який поєднує сукупність об'єктивних (соціально-статистичних) та суб'єктивних (особистісних) оцінок, взаємозв'язок яких виявляється в прийнятті/неприйнятті небезпек, що є однією з компонент життєстійкості (адаптивної здатності повертатися до нормального стану) як особистості, суспільства, так і держави в цілому, поряд із залученістю й можливістю здійснення інституційного контролю у сфері управління безпекою життєдіяльності людей.

Доведено, що таке поєднання вказаних груп показників надасть змогу визначити ефективність методики статистичної оцінки безпекового фону й уточнити паспорт безпеки регіону, оцінивши рівень безпечності проживання в ньому з урахуванням наявного безпекового потенціалу населення.

На розв'язання завдання 11 систематизація та узагальнення результатів обчислення інтегральних кількісних показників безпеки життєдіяльності уможливили диференціацію регіонів України за рівнем безпеки проживання в них. Так, для 2/3 областей характерний задовільний стан безпеки, інші регіони, а також м. Київ мають нормальний рівень убезпечення життя людей від загроз природо-, техно- та соціогенного походження. Здійснення порівняння усереднених об'єктивних показників безпеки і їх складових до початку анексії Російською Федерацією Криму та воєнних дій на Сході України й після них до

сьогодні надало змогу зафіксувати наявність зрушень негативного характеру в більшості сфер соціального буття. Зокрема, суттєво погіршилася економічна ситуація, зросла злочинність, дещо погіршився стан екології, поглибилися демографічні негаразди. Дещо покращилася транспортна безпека, можливо, завдяки реформуванню Національної поліції, удосконаленню роботи правоохоронних органів у сфері забезпечення дорожнього руху.

Аналіз емпіричної бази дослідження надав змогу довести ефект триангуляції від комбінування соціологічних і статистичних прийомів оцінювання рівня безпеки життєдіяльності особистості, який полягає в тому, що на основі аналізу розрахунку інтегрального показника безпекового фону в усіх областях України (за авторською моделлю) і порівняння показників більш повно та об'єктивно реконструйовано безпековий фон Миколаївської, Сумської, Луганської й Донецької областей з урахуванням безпекового потенціалу особистості, який виявляється в оцінці таких складових безпеки, як екологічна, транспортна та кримінальна.

На розв'язання завдання 12 за результатами емпіричного дослідження з'ясовано, що, конструюючи системи безпечної життєдіяльності, майже половина (44,6%) інформантів обирає *пасивну стратегію поведінки*, що виявляється у відсутності опору, поміркованому фаталізмі, адаптації до умов життя, покладанні відповідальності за забезпечення власного життя на державні та соціальні інституції, організації, групи конкретних осіб. Для 55,4% респондентів характерна *активна позиція* протидії небезпекам або ухилення від них. Безпековий потенціал притаманний майже 2/3 опитаних, які з-поміж активних поведінкових стратегій забезпечення життєдіяльності здійснюють вибір на користь *подієвої, ситуативної* (41,4%) чи *параметричної* (24,1%) поведінки. Молодь, зважаючи на наявну схильність до ризику, обирає в більшості випадків *проблемно-цільові стратегії поведінки*.

Виявлена диспропорційність регіонального розвитку уможливила обґрунтування напрямів оптимізації соціального моніторингу процесу забезпечення життєдіяльності особистості в українських реаліях шляхом запровадження моделі комплексної діагностики рівня безпеки життєдіяльності особистості, а також розроблення нових стратегій розвитку, заснованих на цільових значеннях індикаторів безпечного функціонування.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що висвітлюють основні наукові результати дисертації

Монографії

1. Калашнікова Л. В. Безпека життєдіяльності особистості: соціологічні візії : монографія. Запоріжжя : КПУ, 2020. 352 с.

2. Калашнікова Л., Чорна В. Безпека функціонування та розвитку соціокультурного середовища регіону як складова національної безпеки держави. *Важливість євроатлантичної інтеграції у створенні в Україні системи колективної безпеки та оборони під час гібридної війни з Російською*

Федерацією : колективна монографія / за заг. ред. М. О. Багмета, С. Ф. Джерджа, В. М. Ємельянова. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2016. С. 45–54.

Внесок здобувачки: схарактеризовано стан безпеки функціонування й розвитку Миколаївської області з урахуванням світогляду індивідів, системи їх ціннісних орієнтацій, тривоги і страхів.

3. Калашнікова Л. В. Безпека життєдіяльності: актуальність становлення та розвитку нової галузі соціологічного знання. *Development and modernization of social sciences: experience of Poland and prospects of Ukraine* : collective monograph. Lublin : Baltija Publishing, 2017. P. 109–128.

4. Калашнікова Л. В. Опыт изучения безопасности в зарубежной социологической традиции современности. *Соціокультурний розвиток регіонального соціуму в контексті національної безпеки: міждисциплінарний вимір* : колективна монографія / за заг. ред. І. А. Мейжис, Л. А. Ляпіної. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2018. С. 62–80.

5. Kalashnikova L., Chorna V. Safe functioning of the regional society: experience of empirical sociological researches (exemplified by Southern Ukraine). *Modern innovative and information technologies in the development of society* : series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts. Katowice : Katowice School of Technology, 2019. P. 321–335.

Внесок здобувачки: систематизовано й проаналізовано значення об'єктивних та суб'єктивних показників рівня безпеки життєдіяльності українців у субрегіонах Півдня України.

Статті в наукових фахових виданнях України

6. Калашнікова Л. В., Андрєєв В. І. Соціально-екологічні аспекти розуміння безпеки життєдіяльності городян. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2016. Вип. 69–70. С. 95–103.

Внесок здобувачки: визначено характер і рівень сформованості екологічної культури городян як складової безпеки їх життєдіяльності.

7. Калашнікова Л. В. Аналітичне осмислення етапів інституалізації соціології безпеки у сучасній західній соціологічній думці. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»* : зб. наук. пр. Харків : Вид-во Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2016. Вип. 37. С. 37–44.

8. Калашнікова Л. В. Теоретико-методологічні передумови вивчення концепту безпеки у соціологічній думці ХІХ – першої половини ХХ ст. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2016. Вип. 10. С. 72–83.

9. Калашнікова Л. Інноваційний підхід до управління безпекою регіонального соціуму. *Соціологічні студії* : наук.-практ. журнал. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2016. № 1 (8). С. 78–83.

10. Калашнікова Л. В. Соціально-філософські витоки становлення концепту безпеки у протосоціології. *Грані* : наук.-теорет. альманах. Дніпро : Грані, 2016. Т. 19. № 9 (137). С. 6–13.

11. Калашнікова Л. В. Кількісно-якісні критерії аналізу рівня безпеки життєдіяльності особистості: поєднання статистичного та соціологічного підходів. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. пр. Київ ; Одеса : Айс Принт, 2016. № 1/2 (29/30). С. 45–51.

12. Калашнікова Л. В. Соціологічний моніторинг безпеки життєдіяльності особистості: проблеми теорії. *Український соціум* : наук. журнал. Київ : ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України», 2017. № 1 (60). С. 21–31.

13. Калашнікова Л. Суб'єктивний та об'єктивний складники оцінки загроз в системі комплексного соціологічного моніторингу безпеки життєдіяльності особистості. *Соціологічні студії* : наук.-практ. журн. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2017. № 1 (10). С. 21–26.

14. Калашнікова Л. В. Безпека життєдіяльності: порівняльний аналіз традиційних та нових парадигм у сучасній соціології. *Грані* : наук.-теорет. альманах. Дніпро : Грані, 2017. Т. 20. № 3 (143). С. 11–16. *Index Copernicus (Impact Factor ICV 2015 – 59.46), Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Universal Impact Factor, Vsenauki.ru, BASE – Bielefeld Academic Search Engine, General Impact Factor, SIS Scientific Group*.

15. Калашнікова Л. В. Безпека життєдіяльності як предмет соціологічного аналізу: уточнення змісту поняття. *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*. Одеса : Астропринт, 2017. Т. 22. Вип. 1 (28). С. 54–65.

16. Калашнікова Л. В. Співвідношення понять «невизначеність», «ризик», «виклик», «загроза», «небезпека» у контексті соціології безпеки життєдіяльності. *Грані* : наук.-теорет. альманах. Дніпро : Грані, 2017. Т. 20. № 5 (145). С. 16–23. *Index Copernicus (Impact Factor ICV 2015 – 59.46), Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Universal Impact Factor, Vsenauki.ru, BASE – Bielefeld Academic Search Engine, General Impact Factor, SIS Scientific Group*.

17. Калашнікова Л. В. Особистість як суб'єкт і об'єкт безпеки життєдіяльності: соціологічний контекст. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2016. Вип. 75. С. 26–34.

18. Калашнікова Л. В. Класифікація загроз безпеці життєдіяльності особистості, суспільства, держави в межах соціологічного підходу. *Габітус* : наук. журнал. Одеса : Причорноморський наук.-дослід. ін-т економіки та інновацій, 2017. Вип. 3. С. 39–45.

19. Калашнікова Л. В. Особливості вивчення безпеки життєдіяльності як соціального явища. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»* : зб. наук. пр. Харків : Вид-во Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2017. Вип. 39. С. 73–79.

20. Калашнікова Л. В. Можливості соціологічного пізнання структурно-рівневої організації безпеки життєдіяльності особистості. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2018. Вип. 79. С. 32–39.

21. Калашнікова Л., Лобанова А. Порушення соціально-екологічної рівноваги як загроза безпеці життєдіяльності регіонального соціуму (на прикладі Криворіжжя та Донбасу). *Релігія і соціум. Міжнародний часопис*. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2018. № 3–4 (31–32). С. 31–37. *Index Copernicus*.

Внесок здобувачки: визначено причини та наслідки порушення соціально-екологічної рівноваги в промислових регіонах.

22. Калашнікова Л. В. Проблеми вивчення процесу формування особистісних уявлень про безпеку життєдіяльності. *Габітус* : наук. журнал. Одеса : Причорноморський наук.-дослід. ін-т економіки та інновацій, 2019. Вип. 10. С. 65–70. *Index Copernicus*.

23. Калашнікова Л. В. Методологія та методика оцінки інтегрального показника рівня безпеки життєдіяльності особистості: теоретичні аспекти питання. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2019. Вип. 83. С. 8–18.

24. Калашнікова Л. В. Соціальні страхи та тривожність як суб'єктивні індикатори безпеки життєдіяльності: аналіз емпіричних даних. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2019. Вип. 13. С. 60–71. *Index Copernicus, Ulrichsweb Global Serials Directory, CrossRef, Google Scholar*.

25. Калашнікова Л. В. Суспільна довіра до правоохоронних органів як чинник безпеки життєдіяльності особистості. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2019. Вип. 84. С. 46–60. *Index Copernicus*.

26. Калашнікова Л. В. Безпека життєдіяльності особистості в регіональному вимірі (на прикладі Півдня України). *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2020. Вип. 85. С. 94–103. *Index Copernicus*.

*Статті в наукових періодичних виданнях інших держав
із напрямку, з якого підготовлено дисертацію*

27. Калашнікова Л. Соціологія безпеки як галузь знання: особливості становлення і напрямки розвитку. *European Humanities Studies: State and Society / Europejskie Studia Humanistyczne: Państwo i Społeczeństwo*. Kyiv : East European Institute of Psychology ; Kraków : Andrzej Frycz Modrzewski Krakow University, 2016. № 3. С. 4–18.

28. Kalashnikova L. Security potential of personality: empirical verification of everyday practices and strategies of behavior (on the example of the South of Ukraine). *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej : Scientific Journal of Polonia University*. Czestochowa : Educator, 2020. Vol. 39. № 2. P. 225–233. *Polish scientific and professional electronic journals, General Impact Factor, Punktacjaczasopism, UlrichsWeb, CiteFactor, DRJI, Nukat, Sindexs. ROAD. IndexCopernicus. Crossref, WorldCat, Universitätsbibliothek Leipzig, Scilit. TIB, JIFactor, ESJI, PBN*.

Стаття у виданні, що входить

до міжнародної наукометричної бази даних Web of Science

29. Kalashnikova L., Chorna V. Quantification labour migration processes: systemization of the experience of foreign and domestic studies. *The International Conference on Sustainable Futures: Environmental, Technological, Social and Economic Matters* (ICSF 2020, May 20–22, Kryvyi Rig, Ukraine). 2020. Vol. 166. DOI : 10.1051/e3sconf/202016611001. *E3S Web of Conferences*.

Внесок здобувачки: визначено соціальні показники емпіричного вимірювання трудовіграційних процесів.

Стаття у виданні України,

що включено до наукометричних баз даних

30. Калашнікова Л. В. Концептуалізація понять «безпека», «безпека життєдіяльності» у межах сучасної соціологічної науки. *Молодий вчений* : наук. журнал. Херсон : Гельветика, 2016. № 12 (39). С. 122–128. *Index Copernicus, Google Scholar, OAJI, CiteFactor, Research Bible, РИНЦ*.

Публікації, що додатково відображають наукові результати дисертації та засвідчують обов'язкову апробацію матеріалів дисертації

Матеріали конференцій

31. Калашнікова Л. В. Становление социологии безопасности в современной западной социологии. *Российское социологическое сообщество: история, современность, место в мировой науке* : матеріали науч. конф. к 100-летию Русского социологического общества имени М. М. Ковалевского (10–12 ноября 2016 г., г. Санкт-Петербург) / отв. ред.: Ю. В. Асочаков. Санкт-Петербург : Скифия-принт, 2016. С. 275–278.

32. Калашнікова Л. В. Розвиток теорії безпеки у сучасній західній соціології. *Могилянські читання – 2016. Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспект* : зб. тез. Всеукр. наук.-метод. конф. (14–18 листопада, м. Миколаїв). Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2016. Т. 4. С. 10–12.

33. Калашнікова Л. В. Проблеми соціологічного тлумачення понять «безпека» та «безпека життєдіяльності». *Екологічна безпека поселення та регіону як основа державної безпеки* : матеріали конф. (23–24 листопада 2016 р., м. Миколаїв). Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2016. С. 63–65.

34. Калашнікова Л. В. Соціологія безпеки життєдіяльності як соціологічна теорія середнього рівня: передумови формування та напрямки розвитку. *Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних наукових досліджень* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (2–3 грудня 2016 р., м. Одеса). Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2016. С. 63–67.

35. Калашнікова Л. В. Визначення критеріїв та показників інтегрального індексу безпеки життєдіяльності у контексті статистичного та соціологічного

підходів. *Держава та глобальні соціальні зміни: 25 років української незалежності* : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (29–30 листопада 2016 р., м. Київ) / укл. А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв. Київ ; Одеса : Айс Принт, 2016. С. 341.

36. Калашнікова Л. В. Соціологічний моніторинг показників безпеки життєдіяльності особистості: питання теорії та практики. *Актуальні питання, відкриття та досягнення в галузі суспільних наук* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (19–20 травня 2017 р., м. Запоріжжя). Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2017. С. 32–36.

37. Калашнікова Л. В. Регіональний вимір національної безпеки України (на прикладі м. Миколаєва). *Ольвійський форум – 2017: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі* : тези доп. XI Міжнар. наук.-практ. конф. «Функціонування та розвиток соціокультурного середовища регіону у контексті національної безпеки: міждисциплінарний вимір» (8–11 червня 2017 р., м. Миколаїв). Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. С. 58–59.

38. Калашнікова Л. В. Класифікація загроз безпеці життєдіяльності як складова процесу соціального управління ними. *Personality, family and society; issue of pedagogy, psychology, politology and sociology* : International scientific-practical conference proceedings (16–17 June 2017, Shumen). Shumen : Konstantin Preslavsky University of Shumen, 2017. P. 107–109.

39. Калашнікова Л. В. Безпека життєдіяльності особистості: соціологічні аспекти вивчення. *Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання* : тези доп. та виступів учасників III Конгресу Соціологічної асоціації України (12–13 жовтня 2017 р., м. Харків). Харків : Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2017. С. 121–122.

40. Калашнікова Л. В. Особистість як об'єкт вивчення соціології безпеки. *Моголянські читання – 2017. Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти* : тези доп. XX Всеукр. наук.-метод. конф. «Проблеми безпеки функціонування та розвитку регіонального соціуму в умовах децентралізації: соціокультурний аспект» (Соціальна робота. Освіта та суспільні науки) (13–17 листопада 2017 р., м. Миколаїв). Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. С. 90–92.

41. Калашнікова Л. В. Структурно-рівнева організація безпеки життєдіяльності особистості. *Ольвійський форум – 2018: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі* : тези доп. XII Міжнар. науко-практ. конф. «Український Південь: сучасні соціокультурні виклики регіону та тенденції змін» (7–10 червня 2018 р., м. Миколаїв). Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2018. С. 37–39.

42. Калашнікова Л. Проблеми вивчення механізмів забезпечення безпеки життєдіяльності особистості. *Транскордонне співробітництво: перспективи, проблеми, рішення* : зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конф. тези. (17 жовтня 2018 р., м. Одеса). Одеса ; Кишинів : Південноукраїнське відділення САУ, Асоціація соціологів та демографів Республіки Молдова, 2018. С. 34–35.

43. Калашнікова Л. В. Дуальність оцінювання рівня безпеки життєдіяльності. *Могилянські читання – 2018. Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспект* : тези доп. XXI Всеукр. наук-метод. конф. «Сталий розвиток університетської освіти. Соціокультурні процеси на Півдні України в сучасних вимірах» (12–17 листопада 2018 р., м. Миколаїв). Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2018. С. 20–22.

44. Калашнікова Л. В. Актуалізація потреб у забезпеченні безпеки життєдіяльності: особистісно-орієнтований підхід. *Ольвійський форум – 2019: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі* : тези доп. XIII Міжнар. наук.-практ. конф. «Український Південь: сучасні соціокультурні виклики регіону та тенденції змін» (6–9 червня 2019 р., м. Миколаїв). Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. С. 25–27.

45. Калашнікова Л. В. Формування уявлень про безпеку життєдіяльності особистості : соціологічний аспект. *Могилянські читання – 2019. Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспект* : тези доп. XXII Всеукр. наук.-метод. конф. «Сталий розвиток університетської освіти. Соціокультурні процеси на Півдні України в сучасних вимірах. Теоретичний та управлінські аспекти економічного розвитку. Аспекти економічного розвитку: підприємництво, облік, фінанси» (11–16 листопада 2019 р., м. Миколаїв). Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. С. 26–28.

АНОТАЦІЯ

Калашнікова Л. В. Безпека життєдіяльності особистості: повсякденні практики й стратегії поведінки в сучасному українському суспільстві. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук зі спеціальності 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. – Класичний приватний університет, Запоріжжя, 2020.

У дисертації концептуалізовано повсякденні практики й стратегії забезпечення життєдіяльності особистості. Введено в науковий обіг поняття «безпековий потенціал особистості», який являє собою сформовану у свідомості ціннісну орієнтацію на забезпечення її життєдіяльності. Обґрунтовано інституційну матрицю предметного поля соціології безпеки життєдіяльності та визначено місце особистості в цьому. Доведено, що важливою складовою предмета соціологічного аналізу є типи індивідуальних стратегій поведінки особистості щодо конструювання механізму безпечного життя. Виокремлено в її арсеналі параметричну, подієву, ситуативну, проблемно-цільову, проблемно-завданнєву захисні практики поведінки в небезпечних та ризикованих ситуаціях.

Побудовано п'ятирівневу модель дослідження безпеки життєдіяльності особистості на нано-, мікро-, мезо-, макро- і мегарівнях. Запропоновано схему діагностики, що уможливорює диференціацію територіально-адміністративних утворень за рівнем їх безпекового фону, на її основі обґрунтовано методику

розрахунку інтегрального показника рівня безпеки життєдіяльності особистості, який поєднує соціально-статистичні та особистісні оцінки. Удосконалено положення про зміст безпеки життєдіяльності як механізму забезпечення й підтримки стану рівноваги соціальної системи, функціонування культури безпеки як її компоненти.

Ключові слова: соціологія безпеки життєдіяльності; безпека життєдіяльності; повсякденні практики й поведінкові стратегії забезпечення життя; безпековий потенціал особистості; небезпека, ризик, загроза; об'єктивні й суб'єктивні субпоказники; інтегральний показник рівня безпеки життєдіяльності; безпековий фон; культура безпеки життєдіяльності.

АННОТАЦІЯ

Калашникова Л. В. Безопасность жизнедеятельности личности: повседневные практики и стратегии поведения в современном украинском обществе. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора социологических наук по специальности 22.00.04 – специальные и отраслевые социологии. – Классический приватный университет, Запорожье, 2020.

В диссертации концептуализированы повседневные практики и стратегии обеспечения безопасности жизнедеятельности. Введено понятие «потенциал обеспечения безопасности личности», который представляет собой сформированную в сознании ценностную ориентацию на обеспечение безопасности жизни. Обоснована институциональная матрица предметного поля социологии безопасности жизнедеятельности. Доказано, что составляющей предмета анализа являются типы индивидуальных стратегий поведения личности относительно конструирования механизма безопасной жизни. В ее арсенале выделены параметрическая, событийная, ситуативная, проблемно-целевая, проблемно-задачная защитные реакции.

Построена пятиуровневая модель исследования безопасности жизнедеятельности личности на нано-, микро-, мезо-, макро- и мегауровнях. Предложена схема диагностики безопасного фона для осуществления дифференциации территориально-административных образований, на ее основе разработана методика расчета интегрального показателя уровня безопасности жизнедеятельности личности, объединяющего социально-статистические и личностные оценки. Усовершенствованы положения относительно содержания безопасности жизнедеятельности как механизма обеспечения и поддержания состояния равновесия социальной системы, функционирования культуры безопасности как ее составляющей.

Ключевые слова: социология безопасности жизнедеятельности; безопасность жизнедеятельности; повседневные практики и поведенческие стратегии обеспечения безопасности жизни; потенциал обеспечения безопасности личности; опасность, риск, угроза; объективные и субъективные субпоказатели; интегральный показатель уровня безопасности жизнедеятельности; фон безопасности; культура безопасности жизнедеятельности.

SUMMARY

Kalashnikova L. V. Life safety of an individual: the everyday practices and strategies of behavior in modern Ukrainian society. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for the Degree of Doctor of Sociology in the specialty 22.00.04 – special and branch sociology. – Classic Private University, Zaporozhye, 2020.

The thesis presents the concept of the life safety of an individual, and the model of complex diagnostics of its level and algorithms of sociological measurement of behavioral practices and strategies concerning its maintenance in the modern Ukrainian society.

In the work we defined theoretical and methodological bases of life safety of an individual in sociological discourse. It presents the systematization of the approaches, components and factors of life safety in traditional and critical theories. The author further improved scientific position on the content of life safety as a mechanism for ensuring and maintaining the state of statistical and dynamic balance of the social system, the functioning of safety culture as its fundamental component. The concept of «security potential of an individual» was introduced into scientific literature.

The institutional matrix of the subject field of sociology of life safety as a special sociological theory is substantiated and the structural-logical scheme of life safety sociology is constructed. It is proved that an important component of the subject of sociological analysis is the type of individual active and passive strategies of behavior in constructing the mechanism of safe living. The definition of personality as a security referent allowed distinguishing parametric, event, situational, problem-target, problem-task protective reactions in its arsenal.

We constructed a five-level model of research on the life safety of an individual at the nano-, micro-, meso-, macro- and mega-levels. It is proved that each of the defined levels contains a hierarchy of connections of complex components of the social system, which not only interact with each other, but also form an organic integrity, the epicenter of which is a personality.

In the work we defined differences of everyday social practices of the ratio of states of «uncertainty», «risk», «challenge», «threat», «danger», and expanded the content of the definition of «danger» as a generalizing category. We also substantiated the essential differences between the concepts of «risk» and «danger», which are related to the nature of their subject-carrier, the limits of their application in diagnostic sociological procedures. A dendrogram of threats was constructed to show the polysemantic nature of life safety as a social phenomenon and to allow expanding the possibilities of identification and ranking of classification features by distinguishing static and dynamic groups in them.

We showed that the technology of sociological monitoring involved the creation of the necessary list of objective and subjective indicators to assess the level of safety. A diagnostic model is proposed; it allows differentiation of territorial and administrative entities according to the level of their security background for human

life through the use of sub-indicator aggregation procedures both at the level of simple statistics in each of these areas of a personality and at the level of integrated complex assessment and its elimination according to the area of the region or the number of available population. Based on the developed model, the method of calculating an integrated indicator of the level of life safety of an individual was defined. It combines a set of socio-statistical and personal assessments, the relationship of which is manifested in the acceptance / rejection of dangers, which is one of the components of sustainability of an individual, society and state in general, along with the involvement and possibility of institutional control in the field of safety management.

The analysis of the empirical basis of the research let us prove the effect of triangulation from the combination of sociological and statistical methods of assessing the level of safety of an individual, which is based on the analysis of the integrated safety indicator in all regions of Ukraine.

The revealed disproportion of regional development allowed substantiating the directions of optimization of social monitoring of the process of ensuring the vital activity of an individual in the Ukrainian reality by introducing the model of comprehensive diagnostics of the level of safety of an individual, as well as constructing new development strategies based on the fixed values of safe functioning indicators.

Key words: sociology of life safety; life safety; daily practices and strategies of behavior to ensure the safety of life; safety potential of an individual; danger, risk, threat; objective and subjective sub-indicators; integrated indicator of the level of safety of life; safety background; culture of safety of life.

КАЛАШНИКОВА ЛЮДМИЛА ВОЛОДИМИРІВНА

**БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ:
ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ ЇСТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ
В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора соціологічних наук

Відповідальний за випуск – Лобанова А. С.

Підписано до друку 01.10.2020.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк ризографний. Гарнітура Times.
Умовн.-друк. арк. 1,8. Обл.-вид. арк. 1,8. Тираж 100 пр. Зам. № 06-2020/21АБ.

Видавець та виготовлювач
Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70Б

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 3321 від 25.11.2008